

NIKLAJ Patrícia Dominika

PhD-hallgató

PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.07

A kisebbségi iskolaügy Balázs Ferenc tevékenysége alapján 1938–1944 között

Minority Education Based on the Activity of Ferenc Balázs between 1938–1944

Ferenc Balázs served as a rapporteur of minority education directly under the administration of the Ministry of Religion and Education between 1938 and 1944. Almost the whole area of Transdanubia (so-called 'Dunántúl') belonged to his competence. His task was to observe the introduction of the unified education system, then to monitor the transition to full native language education from 1941. There have been many obstacles to both of the systems. In addition to these, he had to take into account the activity of the Volksbund, which acted decisively; Balázs was able to handle these situations objectively based on the documented events. He examined hundreds of schools, the results were regularly reported to the Ministry. He did not only deal with the effectiveness of the national education system in a narrow sense, but also with issues related to public education in general: the condition of school buildings, deficiencies in equipment, the social and health status of children, the training of teachers. Moreover he has been involved in major events affecting the day-to-day running of schools, such as secret ballots prior to the introduction of full native language education, inspection of the language skills of teachers, supervising the preparation of curriculum and syllabus, but for example, he also translated the text of the prayer used in teaching to German.

Keywords: *minority education, native language education, Volksbund*

1. Bevezető

*Balázs Ferenc*¹ 1938 és 1944 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium IX. ügyosztályára beosztott nemzetiségi iskolaügyi referensként tevékenykedett. A jelen tanulmány célja az, hogy az általa felülvizsgált iskolák helyzetének bemutatásán keresztül – a kisebbségi iskolaügyre vonatkozó, nagy mennyiségű irat alapján – átfogó kép rajzolódjon ki a nemzetiségi közoktatásügy helyi alakulásáról, a megvalósítás nehézségeiről, különös tekintettel az ún. egységes oktatási rendszer, majd a teljes anyanyelvi oktatás bevezetésére. Ennek megfelelően a hangsúly nem a szakirodalmi háttér, hanem a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában (a továbbiakban: levéltár) fellelhető iratok feltárására helyeződik.

Balázs munkásságát mi sem szemlélteti jobban, mint a következő idézet, amelyet fia írt róla életrajzi vázlatának zárásaként: „Pályájának minden állomásán elismerő szolgálati bizonyítványok igazolják

¹ Született Rezsőháza (Torontál vármegye) 1887. január 17-én, meghalt Pécs (Baranya megye) 1971. szeptember 15-én. MNL BAML XIV. 70., Ifj. Balázs Ferenc 1983. június 21-én kelt életrajzi vázlata Balázs Ferencről.

*képzettségét, helytállását, fölöttesei és beosztottai becsülését”.*² Ezt az állítást megerősíti a levéltári iratanyag feldolgozása is, amely alapján egyértelműen egy szilárd erkölcsi meggyőződéssel bíró, és azt következetesen képviselő személy képe rajzolódik ki. *Rajczy Péter*³ a *Balázsról* szóló iratokhoz fűzött beszámolójában a következőképpen írta le: „*Balázs Ferenc akkor amikor én megismertem (1941), kb. 50 éves lehetett, középmagas, vaskos, igen kedves modoru, nyugodt beszédű ember volt. Nekem mindig az volt az érzésem, amikor vele beszélgettem, hogy ilyen típusu ember lehetett Deák Ferenc is. Balázs Ferenc a vele történt beszélgetéseim során mindig nagyon válaszképesen fejezte ki magát, és nagyon ügyelt arra, hogy a kényes ügyekben is mindig objektív magatartást tanúsítson. Érzésem szerint (...) Balázs Ferenc az akkoriban Teleki Pál nevével jelzett nemzetiségpolitikának volt a hive és hivatalos működésében is ezt képviselte. Megnyilatkozásaiban távol állott minden tulzott – és akkoriban bizony néha divatos – nacionalizmustól, és hirdette az anyanyelven való művelődéshez való jogot. Természetesen ez a jog a magyar anyanyelvűekre is vonatkozott ott, ahol a magyarság volt kisebbségben. (...) Az anyanyelven való tanulás jogát Balázs, emlékezetem szerint minden nemzetiségre értette, noha ebben az időben a nemzetiségi kérdés a Volksbund erősödő szervezkedése miatt főleg a németiségre vonatkozott.*”⁴ Az idézet akár e tanulmány mottójául is szolgálhatna, mivel a következőkben konkrét példákon keresztül meggyőződhetünk a fenti állítások mindegyikének helyességéről.

2. Balázs Ferenc hatásköre és illetékessége mint nemzetiségi iskolaügyi referens

1938. november 10-én érkezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (a továbbiakban: minisztérium) levele *Balázshoz*, amelyben megkapta beosztását nemzetiségi iskolaügyi referensnek kisebbségi népoktatási ügykörbe, a minisztérium IX. ügyosztályához szóló központi szolgálatra. A kinevezéssel korábbi osztályvezetési és Baranya vármegye hegyháti járásának iskolafelügyelői tisztsége alól felmentették, de állomáshelyén meghagyták. A minisztérium jelölte ki számára a népiskolákat, amelyeket köteles volt felülvizsgálni, hozzátéve, hogy a minisztérium és IX. ügyosztálya által adott utasításoknak megfelelően tartozik az ügyeket elintézni. A minisztériumnak címzett jelentéseit – anélkül, hogy azok tartalmát rajta kívül bármely szerv tudomására hozta volna – a pécsi tankerületi kiályi főigazgatóságon keresztül kellett továbbítani. Amellett, hogy a tankerületi főigazgatóságon keresztül kellett benyújtania jelentéseit, tartalmát nem tárhatta fel előttük „*még abban az esetben sem, ha a jelentés, az ügydarab vagy munkálát a pécsi tankerületre vonatkozik*”, viszont az iskoláknál felülvizsgálat céljából tett látogatásait köteles volt a tankerületi főigazgatónak előzetesen bejelenteni.⁵ Fontos helyütt megjegyezni, hogy e bejelentési kötelezettsége a tankerületi főigazgatók felé állt fenn, de az iskolák közvetlen vezetői felé nem, ennek megfelelően látogatásait később túlnyomó részben bejelentés nélkül vitte véghez, annak érdekében, hogy hiteles képet kapjon az állapotokról.⁶ Az iskolák felülvizsgálatához a minisztérium által meghatározott kérdőívet kellett kitöltenie, majd ezek eredményéről minden év november, február hó végén és június hó 15-

² MNL BAML XIV. 70., *Ifj. Balázs Ferenc* 1983. június 21-én kelt életrajzi vázlata *Balázs Ferencről*.

³ 1917–2006, tanár, jogász, *Balázs Ferenc* idején tanügyi fogalmazó.

⁴ MNL BAML XIV. 70., *Dr. Rajczy Péter* 1983. június 21-én kelt levele *Balázs Ferencről*.

⁵ MNL BAML XIV. 70., 112.027/1938 VKM IX.ü.o.

⁶ Lásd erről összegző jelentéseit: MNL BAML XIV. 70., 136/1939, 11/1940, 96/1940, 6/1941, 105/1941, 16/1942, 55/1943, 6/1944, 34/1944.

én kellett jelentést tennie, csatolva hozzá a kitöltött kérdőívet.⁷ Ezeket igen részletesen meg is tette, kifejtette az adott időtartamban látogatott iskolák nemzetiségi viszonyait, helyzetét; ezek az összefoglaló jelentések fellelhetők az iratanyagban, vizsgálatukra e tanulmányban később, külön alfejezetekben kerül sor. A jelentésekhez részletes munkatervek is kapcsolódnak, amelyek végrehajtásához a minisztérium jóváhagyása volt szükséges.⁸ Kiszállásainak költségét a minisztérium fedezte, ennek érdekében utazási naplót kellett vezetnie, amelyet számlákkal együtt felterjesztett a tankerületi főigazgatóságon keresztül.⁹ Látogatásaira magával kellett vinnie a minisztérium 112.011/1938 IX.ü.o. számú rendeletét, amely rendelkezett hatásköréről és tartalmazta az iskolák jegyzékét.¹⁰ Balázs a beosztást rögtön másnap válaszelevelében tudomásul vette.¹¹

Kinevezésekor csupán osztályvezetési és iskolafelügyelői feladatai alól mentették fel, fontos azonban hozzátenni, hogy ebben az időszakban egyben a pécsi belvárosi állami fiúnépiskola igazgatói pozícióját is betöltötte, ez maradt állomáshelye is. 1941-re minisztériumi feladatai annyira megemelkedtek, hogy kérte felmentését igazgatói teendői alól, állami népiskolai igazgatói címének és a minisztériumnak való közvetlen és kizárólagos alárendeltségének fenntartásával, de állomáshelyének a pécsi tankerületi királyi főigazgatóságra való áthelyezésével. Kérését indokolta azzal is, hogy a hivatalának járó tekintély így, a tankerület hivatalában való elhelyezésével és igazgatói feladatai alóli felmentésével megfelelőbben biztosítható, mivel a községi tanügyi hatóságok vezetőivel való érintkezés során lényeges, hogy benne egy iskolaigazgatót látnak vagy a minisztériumhoz központi szolgálatra beosztott személyt, mert az iskolaszéki elnökök többször „*a nekik alárendelt tanítókkal való tárgyalás és érintkezés hangnemét szokták meg, és így a közvetlenül az iskolától kiszálló igazgató-tanítóban is nehezen tudják és akarják meglátni a legfelsőbb tanügyi hatóság kiküldöttjét és képviselőjét, tehát akármilyen különösnek is tetszik ez, a hivatalos tekintély emelése és biztosítása is e megoldás mellett szól*”.¹²

Illetékességi területe a kisebbségi iskolákhoz igazodott, így az évek során változó területet vizsgált Baranya, Somogy és Tolna nagy részében, emellett a területi revíziók során ekkor visszatért Bács-Bodrog, valamint Zala, Pest, olykor Fejér és Veszprém megyékben.¹³ 1938-ból és 1939-ből fennmaradt a pontos lista azokról az iskolákról, amelyeket látogatott. Az 1939-ből származó lista felsorolta azokat az iskolákat, ahol az egységes oktatási rendszerre még nem tértek át, ezeket is Balázs hatáskörébe utalta a korábbiak megőrzése mellett, valamint továbbiakkal is bővítette a felsorolást Somogy, Zala és Fejér vármegyékre vonatkozóan.¹⁴ 1942-ben a minisztérium felkérte javaslattételre a fenti listákat alapul véve, hogy a teljes anyanyelvi áttérés kapcsán az eddig hozzá tartozó iskolák közül melyekben térnek át a 25.370/1941. sz. VKM rendelet szerint az anyanyelvi

⁷ MNL BAML XIV. 70., 112.027/1938 VKM IX.ü.o.

⁸ Lásd például: MNL BAML XIV. 70., 115/1941, 10/1941, 43/1941, 42/1941, 32.389/1941 Eln.E., 63/1941, 114/1941.

⁹ MNL BAML XIV. 70., 112.027/1938 VKM IX.ü.o.

¹⁰ MNL BAML XIV. 70., 112.011/1938 VKM IX.ü.o.

¹¹ MNL BAML XIV. 70., 3/1938.

¹² MNL BAML XIV. 70., 112/1941.

¹³ MNL BAML XIV. 70., 112.011/1938 IX.ü.o.

¹⁴ MNL BAML XIV. 70., 135.048/1939 IX.ü.o.

oktatásra, valamint felkérte, hogy egészítse ki a listát azokkal az iskolákkal, amelyek a részére eddig kijelölt vármegyék területén működnek és a rendelet jegyzékében szerepelnek, de eddig nem tartoztak hatáskörébe.¹⁵ Ennek megfelelően ezt a két listát alapul véve jelölte meg *Balázs* azokat az iskolákat, amelyek közülük a 25.370/1941. sz. VKM rendelet szerint a német anyanyelvi oktatásra kötelesek áttérni, valamint kiegészítette a felsorolást azokkal az iskolákkal, amelyek az érintett vármegyék területén a fenti rendelet szerint anyanyelven kötelesek tanítani, de eddig nem tartoztak felülvizsgálati körébe, viszont a jövőben számításba jöhetnek látogatandó intézményként az anyanyelvi oktatásra való átállásra tekintettel. Az általa javasolt bővítés számszerűen összesen 186 iskolát jelentett, megyei bontásban Baranyában 60 (51 római katolikus, 7 evangélikus felekezeti és 2 községi jellegű), Bács-Bodrogban 11 (10 római katolikus felekezeti és 1 állami jellegű), Fejérben 9 (7 római katolikus felekezeti, 1 községi és 1 állami jellegű), Pest-Pilis-Solt-Kiskunban 42 (13 római katolikus, 2 evangélikus, 1 református felekezeti, 1 községi és 25 állami jellegű), Somogyban 4 (2 evangélikus felekezeti, 1 községi és 1 állami jellegű), Tolnában 38 (22 római katolikus, 13 evangélikus és 3 református felekezeti jellegű), Veszprémben 22 (19 római katolikus felekezeti, 1 községi és 2 állami jellegű). Hozzátette ugyan, hogy ezek közül az időközben lefolytatott helyi szavazások során néhányan valószínűleg nem térnek át a teljes anyanyelvi oktatásra, hanem megelégednek az egységes oktatási rendszerrel.¹⁶

Balázs munkája során általánosan foglalkozott a kisebbségi iskolákkal, itt kiemelendő, hogy a magyarokat is annak tekintette, ha adott községben a magyar lakosság volt kisebbségben, így munkássága két fő részre osztható: elhatárolható a nemzetiségek illetve a szórvány magyarok iskoláinak helyzete. A kisebbségek között nagyobb részt a németek tették ki, de például Baranyában és Bács-Bodrogban nagy számban voltak szerbek, sokacok (horvátok) is, ennek megfelelően tevékenysége tovább differenciálható, azonban jelen tanulmány tárgyát ezek közül elsősorban a német nemzetiséggel kapcsolatos munkássága képezi.

1941-ben a pécsi tankerületi főigazgató intézkedése kapcsán *Balázs* kérte hatáskörének tisztázását a minisztériumtól, egyben rámutatott elhelyezkedésére az oktatásügy szervezetében. Kitért arra is, hogy közvetlenül van a minisztérium alá rendelve, oda teszi meg jelentéseit minden közbeeső hatóság kizárásával és onnan kapja utasításait, ennek megfelelően a tankerületi főigazgatóknak nincs alárendelve és tőlük nem is fogad el utasítást – tekintettel arra is, hogy illetékessége több tankerületi főigazgatóságra kiterjedt, így lényegében nekik mind alá lenne rendelve, ez meglátása szerint „*lehetetlen és amit valóságban nem is vállalnék*”. A levéltári iratok alapján róla kialakult képbe ez a megnyilvánulás teljes mértékben illeszkedik, hiszen egy határozott szakmai álláspontot képviselő, nagyfokú önállósághoz szokott személyről volt szó. Kifejezte aggályait azzal kapcsolatban, hogy a minisztérium hatáskörében és annak rendelkezése alapján végzett munkára vonatkozólag egy alárendelt hatóság (például tankerületi főigazgatóság) utasítást adjon, még ha az a felsőbb utasítással megegyező is lenne. Hangsúlyozta ekkor is munkája fontosságát, a minisztérium részéről ennek teljesítéséhez elengedhetetlen bizalmat: „*a rendkívül bonyolult és kényes kisebbségi kérdésben, mely a helyszínen kint sokszor egész másképpen fest, mint a tanügyi hatóságokhoz befutott*

¹⁵ MNL BAML XIV. 70., 38.455/1942 VI/6.ü.o.

¹⁶ MNL BAML XIV. 70., 58/1942.

jelentésekben és kimutatásokban, igen fontosnak tartom a legfelsőbb hatóságtól, tehát a minisztériumtól nyert bizalom kérdését, mert csak ennek korlátlan birtokában tudok legjobb tudásom és szándékomhoz képest e sokszor nagy borderejű és bizalmas jellegű ügyekben Nagyméltóságodnak a valóság meglátásán és tapasztalatán nyugvó jelentéseket, illetőleg előterjesztéseket tenni.” Végül rámutatott a tanügyi hatóságok eltérő gyakorlatára vele szemben, *„melynek mindegyikéhez a bennem már kialakult életszemléletem miatt nem tudok és nem is óhajtok alkalmazkodni”*, ennek okán szintén fontosnak látta hatásköre újbóli tisztázását.¹⁷

E bevezetőnek szánt fejezet zárásaként előrevetíthető Balázs nemzetiségi iskolaügyi referensként végzett tevékenységének ahhoz nem kifejezetten méltó vége. *Ifj. Balázs Ferenc* apjáról készített életrajzi vázlata alapján 1944-ben *„Működésének gyakorlása közben egyik baranyai községben megszálló német SS katonák őrizetbe veszik és csak hosszas igazoló telefoninformációk után bocsájtják szabadon”*. Egészségi állapota ekkorra megromlott, így ezek együttes okán kérte nyugdíjazását. A minisztérium nemzetiségek iskolai és közművelődési ügyeinek osztálya Balázs lemondását követően a következőket írta neki: *„teljesen tisztában vagyok az ügyosztályunkat és ügyeinket ezáltal ért veszteséggel. Nem is tudom, hogyan próbáljuk meg betölteni Igazgató ur helyét. Viszont megértem Igazgató ur indokait is és nem csodálkozom rajta, hogy e jelen körülmények közt nem vállalja tovább ezt az odiozus szerepet. A magam részéről mindent megteszek, hogy a legutóbbi kellemetlen incidensért elégtételt kapjon.”* Bár hozzátette azt is, hogy *„Erre meg is vannak a kálítások”*, az elégtételről nincs tudomásunk. Végül kifejezte Balázs munkássága iránti tiszteletét, nagyrabecsülését, ezzel zárta sorait, *„Legyen meggyőződve róla, hogy Igazgató ur munkásságát mindig igen nagyra értékeltem és a köz szempontjából igen nagyfontosságúnak tartottam. Remélem, hogy hirtelen és sajnálatos távozása nem jelenti egyúttal azt hogy ezentul kizárólag magán ember akar lenni és nagyon szeretném, hogyha másként nem, legalább időnkint értékes pedagógiai tanácsaival a jövőben is segítségünkre lenne.”*¹⁸ A utolsó mondathoz érdemes hozzátenni, hogy Balázs nem csak felülvizsgálta a kisebbségi iskolákat, de azok tantervére, tankönyveire és tanítási módszertanára is készített tervezeteket. Így például a német nyelvű iskolák óratervére és tantervére vonatkozó javaslat előkészítésére is felkérték,¹⁹ amellyel kapcsolatban személyes megjelenésre kért lehetőséget 1941. szeptember 5-én a vallás- és közoktatásügyi miniszternél és az Országos Közoktatásügyi Tanácsnál annak érdekében, hogy a munka elkészítéséhez bővebb tájékoztatást kérhessen és az előkészítő megbeszéléseket lefolytathassák.²⁰ Emellett az Országos Közoktatási Tanács Balázst kérte fel 1942 elején a minisztérium által egységesen megállapított tanulás előtti és utáni imádságoknak a német nyelvre való lefordítására²¹, amelyet rövid határidőn belül meg is tett.²² Jelen eset is azt mutatja, hogy országos viszonylatban is nagyra értékelték munkáját. A magyarországi németek szerveződései fellépéseikben az iskolaügyet is tárgyalták, amihez járult a német birodalom ugyanilyen irányú politikai nyomása is. Ebben a helyzetben Balázs munkája igen fontos volt, hiszen a minisztérium számára tett jelentéseit aztán a kormányközi tárgyalásokon fel is használták²³; a helyi tapasztalatokon alapuló jelentések birtokában objektíven nyilatkozhattak olyan témákban, mint a

¹⁷ MNL BAML XIV. 70., 137/1941.

¹⁸ MNL BAML XIV. 70., A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1944. szeptember 5-én kelt levele Balázs Ferencnek.

¹⁹ MNL BAML XIV. 70., 192/1941 O.K.T.

²⁰ MNL BAML XIV. 70., 109/1941.

²¹ MNL BAML XIV. 70., 114/1942 O.K.T.

²² MNL BAML XIV. 70., 17/1942.

²³ Bővebben lásd: SZITA, A magyarországi németiség iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 1938–1944 443.

német tanítók alkalmazása, tanítók és tanulók német nyelvtudása, német nemzetiszocialista szellem terjedése az iskolákban, illetve a magyar és a német lakosság viszonya.

3. Az egységes oktatási rendszer

3. 1. Szabályozási háttér és a végrehajtás vizsgálata

Balázs hivatali ideje első felében feladata az 1935-ben bevezetett egységes oktatási rendszer megvalósulásának ellenőrzése volt. Az 11.000/1935 M. E. számú rendelettel megszüntették a korábbi A, B, C típusú iskolákat (amelyeket 1923-ban alakítottak ki) és ezt követően „*ahol a törvényes előfeltételek fennforognak, a nyelvi kisebbséghez tartozó tanköteles gyermekek oktatása egységes rendszer szerint történik*”. Az egységes rendszerű iskolákban – az 1935-ben bevezetett rendszer szerint – a magyar nyelvi és nemzetismereti tantárgyak (magyar beszéd- és értelemgyakorlat, olvasás és olvasmánytárgyalás, írás, fogalmazás, helyesírás és nyelvi magyarázatok, földrajz, történelem, polgári jogok és kötelességek, ének), valamint a testnevelés oktatása magyar nyelven történt, a többi tantárgyat, azaz az ún. anyanyelvi és szülőföldismereti tantárgyakat (anyanyelvi beszéd- és értelemgyakorlat, szülőföld ismerete, olvasás, írás, fogalmazás, helyesírás és nyelvi magyarázat, ének), valamint a számtani, természeti és gazdasági ismereteket (számolás és mérés, természetrajz, természettan és vegytan, gazdaságtan és háztartástan, egészségtan, rajz és kézimunka) anyanyelven tanulták a gyermekek.²⁴ Ennek következtében az anyanyelv oktatása nagyobb hangsúlyt kapott, mint korábban. A hit- és erkölcsoktatási nyelvét továbbra is az 1.797/1914. sz. V. K. M. rendelet rendezte olyképpen, hogy azt anyanyelven kellett biztosítani a tanulók számára – ez utóbbi V. K. M. rendelet az állami, községi, magán és társulati intézményekre vonatkozott, ugyanakkor a miniszter felhívta az egyházi főhatóságokat, hogy a felekezeti iskolákra vonatkozóan is hasonló rendeletet adjanak ki.²⁵

Bár a rendelet világosan rögzítette, hogy a korábbi A, B, C típusú iskolák átszervezési eljárását egységes rendszerűvé legkésőbb az 1938/1939. tanév megkezdése előtt be kell fejezni²⁶, a folyamat nem volt gördülékeny a legtöbb helyen. A rendszer megvalósításával még 1939-ben is akadtak problémák, ekkor a minisztérium a tanfelügyelők jelentései alapján megküldte *Balásznak* azoknak a kisebbségi iskoláknak a jegyzékét, amelyek az egységes oktatási rendszerre nem tértek át. Felszólította, hogy az érintett iskolákat soron kívül vizsgálja felül és hívja fel a hatóságokat a rendelkezések haladéktalan végrehajtására, majd az eredményt azonnal jelentse a minisztériumnak. A felsorolt iskolák közül néhányánál az a megjegyzés szerepelt, hogy az egységes oktatási rendszer bevezetésére vonatkozó jelentés még nem érkezett be, tehát ezekben ennek ellenőrzése volt a feladat, míg más esetekben egyéb problémákat volt szükséges feltárni és kezelni, így például Ibafa községi iskolája „*vonakodik a német nyelv tanítására oda kiküldött kisegítő tanerő helyi javadalmát biztosítani*”,

²⁴ A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról, 1. §.

²⁵ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1.797. eln. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben

²⁶ A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról, 2. §.

Németboly római katolikus felekezeti iskolájában „6 tanerő közül 4 helyett csak 2 tanít az egységes oktatási rendszer szerint”, Gyód ugyanilyen jellegű iskolájában pedig „magyar tagozatnak is kellene működni. E helyett az iskolaszék az I-II. osztályban valamennyi tanulóra kötelezővé tette a kisebbségi tagozat látogatását, míg a III-VI. osztályokban a tanítás csak magyar nyelven folyik”.²⁷ A jegyzékben megküldött iskolák mellett természetesen az 1939/1940. tanév során továbbra is felül kellett vizsgálnia azokat az iskolákat, amelyek egyébként hozzá tartoztak, ezen kívül azokat, amelyekre az előző tanévben nem maradt ideje, valamint a miniszter külön megjelölt Somogy (8 db), Zala (2 db) és Fejér (8 db) vármegyében iskolákat, amelyek felülvizsgálata más szempontokból szükségesnek bizonyult.²⁸

Az egységes rendszerű oktatás megvalósításával kapcsolatban a megfelelő nyelvtudású tanerő hiányából indult ki egy összetettebb ügy a hirdi iskolánál 1941 elején. A *Volksbund (Volksbund der Deutschen in Ungarn*, a továbbiakban: *Volksbund* vagy Magyarországi Németek Szövetsége) útján helyi lakosok beadványt nyújtottak be a minisztériumhoz, amely intézkedésre kérte fel *Balázst*,²⁹ aki ezt követően az iskolaszékhez fordult. Kérte, hogy hívják össze az érintetteket látogatása alkalmára, hogy a helyzetet tisztázhassák helyszíni vizsgálata során. Ebbe a körbe tartoztak egyrészt azok a helyi lakosok, akik panasszal fordultak a miniszterhez, másrészt az iskolaszék azon tagjai, akik szintén (különálló) panasszal éltek. E vizsgálat eredményéről beszámolt a miniszternek: egy tanerős iskoláról van szó, az állás éppen betöltés alatt áll, a tanítás szünetel. A tanulók anyanyelvi meghatározásában *Balázs* hibát fedezett fel, ugyanis a felvételi napló szerint 45 magyar, 16 német és 1 horvát gyermek volt beírva az iskolába, azonban ez nem állt összhangban az iskolaszéki elnök és a községi bíró adatszolgáltatásával, miszerint a község lakosságának 60-65%-a német; ebből arra következtetett, hogy a beíratást végző akkori tanerő önkényesen járt el – ezt támasztja alá az iskolában a vizsgálatkor megkérdezett tanulók anyanyelvükről való nyilatkozata is, amely szerint 24 gyermek magyarnak, 30 németnek vallotta magát. A lakosság megosztott magatartásának okát inkább a korábbi tanítóválasztás során felmerült személyes ellentétekben, mintsem a nyelvre vonatkozó elvi kérdésekben látta. A német szülők beérnék a magyar nyelvű tanítás mellett német nyelvi tárgyak oktatásával, a magyarok viszont egy olyan tanítót választanának meg éppen, aki nem tud németül, tehát ez az elképzelés nem vezetne eredményre. Az ideális megoldásnak az iskola két tanerőssé fejlesztését látta, amely a nyolcosztályos rendszer bevezetésével, a tanulók nagyobb számára tekintettel egyébként is indokolttá válik. Anyagi okokból azonban ez nem volt megvalósítható, így a tanulók együttes oktatására kellett megfelelő módot találni. Ez lehetséges is volt, mivel a német tanulók is jobban beszéltek magyarul, mint németül és szüleik is megelégedtek azzal, hogy a németet nyelvi tárgyként oktassák. Erre hivatkozva *Balázs* javasolta a 11.000/1935. M. E. rendelet 3. §-ának³⁰ alkalmazását, azaz az anyanyelvi és szülőföldismereti tantárgyaknak,

²⁷ MNL BAML XIV. 70., Kimutatás azokról a kisebbségi népiskolákról, amelyek az egységes oktatási rendszerre a kir. tanfelügyelők megállapításai szerint még nem tértek át. 135.048/1939 IX.ü.o.

²⁸ MNL BAML XIV. 70., 135.048/1939 IX.ü.o.

²⁹ MNL BAML XIV. 70., 32.001/1941 Eln.E.

³⁰ A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról, 3. § (1) Azokban a községekben, amelyekben kisebbségi nyelvű népiskolai oktatás nincsen, de az egy és ugyanazon nyelvi kisebbséghez tartozó legalább 20 mindennapi tanköteles gyermek szülei (gyámjai) ezt kívánják, ezeknek a gyermekeknek számára a népiskolában az anyanyelvi ismereteket az 1. § (3) bekezdése b) pontjában meghatározott keretben tanítani kell.

valamint a számtani, természeti és gazdasági ismereteknek a tanulók anyanyelvén, jelen esetben németül történő oktatását amellett, hogy az új tanító megválasztásának a jóváhagyását, valamint fizetéskiegészítő államsegélyét is a német nyelvtudástól tegyék függővé.³¹

A *Volksbund* igyekezett határozottan fellépni a német nyelvű tanítás ügyében, azonban arra is találunk példát, hogy olykor túlzásba esett a helyi német lakosság igényeihez képest, így például Egerágon, ahol a németek a lakosság 25%-át tették ki, azonban a magyar lakossággal szoros együttélésük nyomán a gyermekek együtt jártak iskolába és így németül is alig tudtak már. Ebben a keretben a *Volksbund* kérése – amely nem is nevezhető túlságosan messzemenőnek más községekhez viszonyítva – az egységes oktatási rendszerben a német tanulók külön csoportban való oktatására irányult. A helyi körülmények között azonban a külön csoportot *Balázs* nem tartotta célszerűnek mind a gyermekek, mind a tanítók gyenge német nyelvtudása folytán. Szükségesnek tartotta, hogy „a 11.000/1935 M.E. sz. r. 3. §-ában biztosított és ezentul komolyan foganatosítandó kisebbségi nyelvtanítással a tanulók a német nyelvben szóban és írásban” megerősödjének, ezt követően tudnak boldogulni az egységes rendszerben, ezalatt az idő alatt a tanerők is fejleszthetik német nyelvtudásukat. A szülők és a *Volksbund* ezt az átmeneti megoldást elfogadták azzal, hogy pár év elteltével határoznak majd arról, hogy ezt a rendszert fenntartják vagy áttérnek egységes oktatási rendszerre.³²

Balázs egy levelében 1939-ben a minisztérium IX. ügyosztályának beszámolt arról, hogy az egységes rendszerben nem következetes a tantárgyak osztályozása sem, ez alapvető gondot jelentett, így kérte egy egységes rendelkezés kiadását a minisztériumtól, mivel a kisebbségi nyelven tanított tárgyakat sok iskolában egyáltalán nem osztályozták, néhol egy érdemjegyet adtak az összes anyanyelvi tárgyra, máshol az olvasás-írást vonták egy jegy alá, néhol pedig az összes anyanyelvi tárgyat külön osztályozták. Válaszként a minisztérium – a problémát kissé félreértve – elutasította a külön osztályzást, ezt részletesen indokolta, egyebek mellett azzal, hogy a tanulóknak az egységes rendszerű iskolákban a tananyagot mind magyarul, mind anyanyelvükön tudniuk kell és az osztályzat lényegében e kettő átlagából jön ki, azaz például aki magyar nyelven való fogalmazásból jeles, német nyelven való fogalmazásból elégséges osztályzatot szerez, annak fogalmazás osztályzata jó lesz.³³

3. 2. Balázs Ferenc összegző jelentései 1938. március 1. és 1941. június 30. között

A kisebbségi népiskolák felülvizsgálata és az egységes oktatási rendszer ellenőrzése során *Balázs* az 1938/1939. tanév március 1. – június 15. közötti időszakában 55 népiskolát látogatott meg Bács-Bodrog, Baranya, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Tolna és Zala vármegyék területén, különös figyelmet fordítva „a nemzetnevelés, az állampolgári nevelés módjainak és eszközeinek ismertetésére szánt egy a kisebbségi iskolákban a két nyelv helyes, párhuzamos alkalmazására”. A felülvizsgált iskolákról szóló összefoglaló táblázatot – ahogyan minden későbbi alkalommal is – csatolta jelentéséhez. Részletes

³¹ MNL BAML XIV. 70., 5/1941.

³² MNL BAML XIV. 70., 14/1941.

³³ MNL BAML XIV. 70., 78/1939, 135.043/1939/IX.ü.o.

jelentésében felhívta a vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmét az iskolaépületek több helyen nem megfelelő állapotára, felszerelésbeli hiányaira, a tanerők munkavégzésére, valamint javaslatokat fogalmazott meg az érintett iskolák tantervével kapcsolatban is. Az egységes rendszerre való áttérés a vizsgált időszakban fokozódott, azonban még nem volt teljes; több helyen kérték a korábbi rendszerű oktatás fenntartását vagy legalább az egységes rendszernek a következő tanévre halasztását. Rámutatott arra is, hogy az olyan helyeken, ahol a magyar környezet vagy helyben lévő felsőbb iskola hatására a tanulók jobban beszélik a magyart és „németül szinte nehezen beszélnek, magyarul érintkeznek egymás között még a játékokban is”, célszerűbb lenne fenntartani az egységes rendszer helyett a magyar nyelvű tanítást, mellette a 11.000/1935. M. E. rendelet 3. §-ának alkalmazásával az anyanyelvi és szülőföldismereti tantárgyak, valamint a számtani, természeti és gazdasági ismeretek keretei között a tanulók anyanyelvükön szerezhetnék meg ismereteiket; a fenti példákon túl Balázs nevesítette is ezeket az iskolákat, ahol szükség lenne a magyar tanítás ilyen fokú megőrzésére. Jelentéseit a későbbiekben is általában a német lakosság politikai viszonyulásával zárta, ezzel kapcsolatban ez alkalommal is beszámolt arról, hogy „a kisebbségi kérdésben a szélsőséges vagy éppenséggel megengedhetetlen elveket valló elemek (...) szaporodnak. Ezek szemében az azelőtt oly fontosnak hangoztatott kisebbségi tanítás ügye jelentőségében most lényegesen összezsugorodott, mert ők vágyaikban már jóval messzebb járnak. (...) a falu és város magyar intelligenciája a hivatalos külpolitikai vonalvezetés hallgatolagos tudomásulvétele mellett lelke mélyén egyre veszít a német nemzet iránt azelőtt táplált rokonszenvéből és ennek magánvéleményében igen gyakran leplezetlenül kifejezést is ad. Bármilyen kellemetlenül hangzik, ez a helyzet valódi képe. (...) A kisebbségi iskolákban működő tanerőket a nemzetbűség szempontjából feltétlen megbízhatóknak tartom és határozott aggodalmaskodásra okot adó jelenséget sehol konkrét formában nem tapasztaltam. Mégis – kivételesen – a legfiatalabb korosztály egyik-másik tagjánál – talán a hazai nyilaskeresztes mozgalom nyomán – szinte túlaradó rajongást véltem érezni a harmadik birodalom rendszere és vezére iránt, mely jelenség legalább is csendes figyelmet érdemel.”³⁴ Sorain érezhető, hogy mindig gondosan ügyelt arra, hogy ne tanúsítson elfogult magatartást, óvatosan fogalmazott, szélsőségek – se a német nemzeti szocialista, se a magyar hazafias irányban – nem jellemezték jelentéseit.

A következő, az 1939/1940. tanév 1940. január 31-ig terjedő jelentése alapján a vizsgált időszakban Baranya, Somogy, Tolna vármegyék területén 42 népiskolát látogatott meg. Elmondása szerint különös figyelmet fordított „a nemzetnevelés módjainak és eszközeinek ismertetésére, a kisebbségi iskolákban az egységes rendszerre való áttérés módjainak tisztázására, a pedagógiai- és didaktikai elveknek nyomatékos kidomborítására, a két nyelv párhuzamos, helyes használatára, végül az iskola életében megnyilatkozó szellem általános megfigyelésére és vizsgálatára”. Megemlítette az iskolaépületek elhanyagolt állapotát és a felszerelések hiányosságait több község vonatkozásában ez alkalommal is. Az egységes rendszerre való áttérés legkönnyebben az egynyelvű kisebbségek által lakott helyeken történt meg, míg a vegyes lakosságú települések esetében nehezebbnek vélte az átállást és „sokszor kiérezhető, hogy mintegy másodrendű iskolát látnak az egységes rendszerű iskolában. Különösen ott észlelhető e jelenség, ahol a helyi vezetők /lelkész, tanító, jegyző/ nem látják, vagy nem akarják látni és megérteni az egységes rendszerű iskola rendeltetését és célkitűzését és jobb hazafiságuk vélt hitében és érzetében még táplálják a népből mutatkozó ezirányú aggodalmaskodást és ezzel nem egyszer a könnyeb megértésnek útját állják.” Ugyanakkor beszámolt olyan

³⁴ MNL BAML XIV. 70., 136/1939.

esetekről is, ahol a magyar és nem magyar lakosság hosszú együttélés után jó viszonyt ápol, így a nemzetiségek ragaszkodnak a magyar nyelvű oktatáshoz is, amellet, hogy írni-olvasni anyanyelvükön szeretnének; ezekben az esetekben Balázs javasolta a magyar nyelvű tanítás fenntartását a 11.000/1935. M.E. rendelet 3. §-ának korábban már ismertetett alkalmazásával. Külön említést tett a német lakosságról, akiknek „hangulata a nyár folyamán tapasztalt izgatott állapothoz képest lényegében megnyugodott és kisebbségi igényeikben most halk szavúak, aminek oka a minduntalan felröppenő áttelepítési hírekben keresendő, és mindenesetre beszédes bizonyítéka itteni előnyösen megalapozott anyagi helyzetüknek és boldogulási lehetőségüknek.”³⁵

Ugyanezen tanév 1940. január 1-től június 15-ig terjedő időszakban 63 népiskolát vizsgált felül Baranya, Bács-Bodrog, Fejér, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Tolna, Veszprém és Zala vármegyékben, hasonló szempontokra figyelemmel, mint a tanév első felében. Továbbra is problémát jelentett az egységes rendszerre való áttérés során a helyi hatóságok és a tanítók azzal szemben való tartózkodása. Ez már olyan mértéket öltött, hogy Balázs szükségesnek vélte a legfelsőbb hatóság – a minisztérium – részéről történő közbelépést a rendszer céljának tisztázása végett, ennek érdekében kilátásba helyezett erre irányuló eseti jelentéseket a különös figyelmet igénylő községek tekintetében, „Ugyanis az iskolák helyi hatóságainak elnökei és az iskolák tanerői között el nem hanyagolható számban még mindig vannak olyanok, akik helyi viszonyaik szűkös perspektívájában nem látják a kérdés tulajdonképpeni borderejét, hanem, mint mindenkinél hazafiasabbak és mindent jobban látók a kormánnyal szemben a saját elgondolásaiknak megfelelő helyi közvélemény kialakításával és hangoztatásával külön „honmentő” tevékenységgel megakadályozzák a kisebbségi igényeknek a kormányzat részéről oly szépen elgondolt, a nemzeti érzést és nyelvet, valamint a kisebbségi anyanyelvi igényét oly megnyugtatóan és harmonikusan szolgáló mérsékelt tervének keresztülvitelét.” További indokolása alapján is az derül ki, hogy a helyi látásmód a legtöbb községben nem egyezett a kormányzat elképzeléseivel, amely jelentősen megnehezíti bármilyen jogszabály végrehajtását. Ezt követően jelentést tett az iskolaépületek általános állapotáról, eszközeikről, tanulók egészségi és szociális helyzetéről, tanítási eredményről, egyes tantárgyakban mutatkozó nehézségekről, a tanítók katonai besorozása miatti folytonosság hiányáról (különösen az egy tanítós iskoláknál okoztak az ilyen esetek problémát), továbbá a felekezeti iskolák esetében a tantervek egyházi főhatóságok részéről történő lassú jóváhagyásáról vagy éppen annak hiányáról, amely következtében a tanítás nem lehetett hatékony a tanévben.³⁶

Az 1940/1941. tanév első félévéről szóló jelentés alapján 1941. január 31-ig 33 népiskolát látogatott meg, ekkor kivételesen mindet csupán Baranya vármegye területén. A vizsgálat során figyelmet fordított „a nemzetnevelés módjának és eszközeinek ismertetésére, az egységes rendszerű oktatásra való áttérés módjaitak tisztázására, a követendő pedagógiai és didaktikai elveknek nyomatékos kidomborítására, a két nyelv arányos, párhuzamos és helyes használatára, végül ez új típusú iskola életében megnyilatkozó általános szellem megfigyelésére”. Jelentését az egységes iskolák vonatkozásában az előző félévhez hasonlóan azzal kezdte, hogy az áttérést akadályozza a helyi vezetők és tanítók hozzáállása, miszerint a rendszert ideiglenesnek, átmenetinek gondolják, amelyhez rövid időre kényszerűen alkalmazkodniuk kell, de nem hisznek a hosszútávú fennmaradásában – „Igen sokan csak a napi

³⁵ MNL BAML XIV. 70., 11/1940.

³⁶ MNL BAML XIV. 70., 96/1940.

külpolitika függvényét látják benne”. A helyzet hosszú elemzését követően kitért ismét az iskolaépületekre, iskolák felszereléseire, tanulók egészségére, beiskolázására, iskolalátogatására, tankönyvekkel való ellátására, valamint az előző félévhez hasonlóan felhívta a miniszter figyelmét a tanmenettel kapcsolatban arra, hogy azt megakasztja egyrészt a felekezeti iskolákban a jóváhagyás megkétszerezése, másrészt a tanítók besorozása katonának. Ez utóbbira is előállt megoldási javaslattal, hogyan lehetne a fiatal férfi tanerőket az oktatásnak és a katonaságnak is megőrizni.³⁷

Az 1940/1941. tanév 1941. február 1. – június 30. közötti időszakában 64 népiskolát vizsgált felül Baranya, Fejér, Somogy, Tolna, Veszprém, Zala vármegyékben. A szempontok között ezúttal *„a nemzetnevelés módjainak és eszközeinek ismertetésére, a kisebbségi iskolában való oktatás módjait, elveit tisztázására, a követendő pedagógiai- és didaktikai eljárások kidomborítására, a két nyelv arányos, párhuzamos és helyes használatára, az iskola életében megnyilvánuló általános szellem, valamint az iskola helyi hatóságai, színtugy a tanerők és a nép között fenálló viszony megismerésére*” fordított figyelmet. Tekintettel arra, hogy az ekkor látogatott iskolák legtöbbje német többségű községben volt, Balázs kitért ezek vonatkozásában arra, hogy a nép és a tanítók közötti *„bensőséges lelki találkozás”* a *Volksbund* tevékenysége folytán a legtöbb helyen hiányzik, a helyzet egyre rosszabb, amelyet kölcsönös engedékenységgel javítani lehetne. Hosszan elemzi ennek lehetőségeit, kitérve a magyar nyelv oktatásának szerepére is a helyi magyar-német viszonyban, azonban továbbra is elfogulatlanul és objektívan szemlélve a helyzetet azt állítja, hogy *„Ezt nem tartom lehetetlennek, ha a Volksbund szervezetében élő németiség nem téveszti össze a népi lelkesítést a hazafias szellemmel, viszont faluvezető intelligenciánk meg tud szabadulni ama benne mélyen gyökeredző és mégis téves hittől, hogy a magyar nyelv tanítása és tanulása más nyelvű polgártársaink közt egymagában biztosíték a nemzetbűsre és hazafiasra, hogy vele megtettünk mindent, nélküle semmit.”* Az egységes rendszerű oktatás helyzete ekkor már úgy tűnt, kedvezően alakul, a tanerők német nyelvtudása fejlődött, azonban hozzátette, hogy az – ekkor már előkészítés alatt álló – 700/1941. sz. M.E. rendelet keresztülvitele esetén még sok lesz a tennivaló ezen a téren: a tanítók nyelvtudását még emelni kell, tanfolyamokat kell szervezni számukra a kormány részéről, a nyelvtudás alapján tanerők átosztása lesz szükséges, a felügyeletet ellátó hatóságok munkája e tekintetben is nagyobb hangsúlyt kell kapjon, továbbá az éppen megvalósítási szakaszban lévő nyolcosztályos iskola felső tagozatának rövidebb szorgalmi ideje is kérdéseket vet fel a nyelvi szempontok érvényesítésénél. Előrevetítette, hogy *„a 700/1941. M.E. sz. r. életbeléptetése esetén a szükséges nyugalomnak végleges elérése és biztosítása érdekében mind a nép-, mind az iskolai helyi hatóságok, a tanerők, valamint közigazgatási hatóságok részéről a legmetszerebbmenő tárgyalagosságra és őszinteségre lesz szükség, mert csak így sikerülhet a kisebbségi igényeiben sokszor szélsőségekben mozgó nép követeléseit és a nemzeti gondolat védelmében megtalálni azt a megnyugtató megegyezést, amely a további összhang nélkülözhetetlen ígérete, illetve biztosítéka.”* Ezeken kívül jelentésében említést tett még ismét az iskolaépületek állapotáról, valamint kitért a tanterv megvalósításának és a tankönyvek terjedésének nehézségére.³⁸

³⁷ MNL BAML XIV. 70., 6/1941.

³⁸ MNL BAML XIV. 70., 105/1941.

4. A teljes anyanyelvi oktatás

4. 1. Szabályozási háttér és titkos szavazások

A megvalósítás hiányosságai mellett, amelyekre jelentéseiben *Balázs* igen részletesen felhívta a vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmét, nemzetiségi szempontból az egységes oktatási rendszer bevezetése sem bizonyult elegendőnek, így többek között a *Volksbund* támadásaira is reagálva szükséges volt a teljes (jelen esetben német) anyanyelvi oktatás bevezetése, amely 1941-ben történt meg. A bevezetés tervéről a minisztérium *Balázst* 1941. január 3-án már tájékoztatta, amikor az a németbólyi római katolikus felekezeti iskoláról szóló felülvizsgálati íven feltüntette, hogy az iskolában működő tanítás „*sem a tiszta magyar tannyelvű iskolának, sem az egységes oktatási rendszernek nem felel meg.*”³⁹ Erre válaszul a miniszter rendeletéből a miniszteri osztálytanácsos tájékoztatta, hogy a helyzet rendezésére irányuló intézkedéseket egyelőre nem tart szükségesnek, „*mert a németbirodalmi kormány és a m. kir. kormány között létrejött bécsi egyezmény alapján előreláthatóan új oktatási rendszer bevezetésére kerül a sor.*”⁴⁰ Ugyanígy tájékoztatta a minisztérium a gyódi római katolikus felekezeti iskola esetében is⁴¹, ahol ugyan csupán 7 magyar anyanyelvű tanuló volt 56 német mellett, de utóbbiak mindegyike beszélt magyarul, ezért *Balázs* arról számolt be, hogy az iskolaszéki elnök és a tanerők az egységes rendszer helyett tiszta magyar nyelvű tanítást kívánnak, viszont a tanulók – bár magyarul tudnak – szüleikkel és egymással való érintkezésben a németet használják, ezért „*a tiszta magyar nyelvű tanítás nem indokolt, hanem a német anyanyelv valamilyen formában való szolgálata szükséges.*”⁴²

Az anyanyelvi oktatás bevezetésének keretét a 700/1941. M. E. rendelet adta, amely alapján az egységes oktatási rendszert követő iskolákban ezt követően azokat a tárgyakat, amelyeket eddig magyarul oktattak, ettől kezdve az adott kisebbségekhez tartozó gyermekek anyanyelvén kellett tanítani. Ugyanakkor lehetőség volt a korábbi egységes rendszer szerinti tanítás fenntartására is, amennyiben azt a szülők kérték; erről a vallás- és közoktatásügyi miniszter a miniszterelnökkel egyetértésben, a helyi viszonyok figyelembevételével volt jogosult dönteni.⁴³ Az egységes rendszer teljes anyanyelvi oktatással szemben való fenntartására a későbbiekben példákat is látunk, e tekintetben is rendkívül fontos volt *Balázs* munkája, hiszen a „*helyi viszonyok figyelembevétele*” általa tudott megvalósulni.

E rendeletet egészítette ki és pontosította a vallás- és közoktatásügyi miniszter 25.370/1941. sz. V. K. M. rendelete a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, amellyel teljes anyanyelvi oktatást vezetett be meghatározott iskolákban. Mielőtt ennek részleteire rátérnénk, a teljes kép érdekében fontos megemlíteni az ezt közvetlenül megelőző 25.360/1941. sz. V. K. M. rendeletet, amely a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról rendelkezett. Ez jelentette az alapot az ún. szórvány magyar, tehát nem magyar többségi lakosságú községben élő magyar

³⁹ MNL BAML XIV. 70., 141/1940.

⁴⁰ MNL BAML XIV. 70., 173.307/1940 Eln.E.

⁴¹ MNL BAML XIV. 70., 173.024/1940 Eln.E.

⁴² MNL BAML XIV. 70., 131/1940.

⁴³ A m. kir. minisztérium 1941. évi 700. M. E. számú rendelete, a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásáról.

gyermekek iskoláztatása során. A rendelet 1. §-a értelmében a „*Magyarország területén lakó olyan magyar anyanyelvű iskolaköteles gyermeket, aki nem magyar anyanyelvű környezetben él, magyar iskolai tagozatban, vándortanító útján, magyar internátusban, vagy egyébként magyar anyanyelvű környezetben elhelyezve kell iskoláztatni.*”⁴⁴ Ez alapján erre irányuló szervező munkálatok sokaságával találkozhatunk a levéltári iratok között az 1941-es évre vonatkozóan, mivel a többségi lakossághoz igazodóan kialakított teljes anyanyelvi oktatás bevezetése több községben ahhoz vezetett, hogy a magyarok iskoláikból kiszorultak. E kérdéskör vizsgálata a szerző párhuzamos kutatásának része.

A 25.370/1941. sz. V. K. M. rendelet 1. § (1) bekezdése alapján át kellett térni a teljes anyanyelvű oktatásra és az eddig magyar nyelven tanított tárgyakat is anyanyelven kellett oktatni azokban az iskolákban, amelyekben a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek oktatása egységes rendszer szerint történt az 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelet alapján. Amennyiben ez fokozatosan volt csak megvalósítható, tehát a tanévkezdést ilyen módon nem tudták megvalósítani, abban az esetben 1942. március 1-ig kellett befejezni az áttérést. Ugyanezen szakasz (2) bekezdése rögzítette, hogy melyek azok az iskolák, ahol be kell vezetni a teljes anyanyelvi oktatást, ezek jegyzékét csatolták a rendelethez. A csatolt jegyzék értelmében összesen 372 iskola vált teljes anyanyelvi oktatási rendszerűvé. Mivel a legtöbb iskola a Dunántúlon alakult át, a Balázs által látogatott ilyen iskolák az országos számnak jelentős részét jelentették, mindezek alapján jelentései igen reprezentatívnak nevezhetők országos viszonylatban is. A megyék számadatai közül magasan kiemelkedik Baranya, ahol 108 iskolát nevezett meg a rendelet. A második helyen állt Tolna 62 iskolával, ezt követte Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 45 iskolával, majd Veszprém 24, Sopron 24, Győr, Moson, Pozsony 20, Fejér 17, Somogy 14, Bács-Bodrog 13, Vas 13, Komárom 12, Csanád, Arad, Torontál 6, Esztergom 6, Nógrád 3, Bars és Hont 2, Zala 2, Bihar 1 iskolával szerepelt a jegyzékben. Az iskolák jellegét tekintve elmondható, hogy a legtöbb, amelynek teljes anyanyelvi oktatással kellett a továbbiakban működnie, felekezeti iskola volt; ez Baranyában a következőképpen alakult: 81 római katolikus, 15 evangélikus és 1 református (tehát összesen 97 felekezeti iskola) mellett csupán 9 községi és 2 állami iskolát érintett az átszervezés.⁴⁵

A rendelet 2. § (1) bekezdése értelmében – a 700/1941. M. E. rendelethez is igazodva – lehetőség volt arra, hogy a rendelethez csatolt jegyzékben feltüntetett iskolák esetében a teljes anyanyelvi oktatás bevezetése helyett megőrizték az egységes rendszer szerinti (tehát kisebbségi anyanyelvi és magyar nyelvű vegyes) oktatási rendszert. Erre legalább húsz érintett tanköteles gyermek gondviselőinek a kérelme alapján volt lehetőség, amelyet 1941. augusztus 25-ig kellett benyújtaniuk az illetékes tanfelügyelőn keresztül a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.⁴⁶

⁴⁴ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. évi 25.360. számú rendelete, a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról.

⁴⁵ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról.

⁴⁶ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, 2. § (1) Ha az 1. §. (2) bekezdése alá eső községben (népiskolához tartozó körzetben) a nem magyar anyanyelvű gyermekek közül legalább húsznak a gondviselői a gondviselésük alatt álló gyermekek számára a 700/1941. M. E. sz. rendelet 3. §-a alapján az eddig követett vegyes tannyelvű, egységes oktatási rendszer fenntartását kéri, erre vonatkozó, kérelmüket az 1941. évi augusztus hó 25. napjáig kell a kir. tanfelügyelőnél benyújtani; a kir. tanfelügyelő a kérvényt haladéktalanul felterjeszti a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.

Ugyanezen szakasz (2) bekezdése értelmében a vallás- és közoktatásügyi miniszter az említett kérelem alapján az iskola oktatási rendszerének megállapítása végett titkos szavazást rendelhet el a nem magyar anyanyelvű gyermekek gondviselőinek részvételével.⁴⁷ Fontos megjegyezni, hogy a kérelem alapján elrendelhető titkos szavazás ezen esete a nem magyar anyanyelvűek gondviselőire vonatkozott, akiknek belátására volt bízva, hogy gyermekük számára a teljes (saját) anyanyelvi oktatást szeretnék biztosítani, ezzel nemzetiségükhöz való kapcsolatot és annak megfelelő identitásukat erősítenék vagy pedig szükségét érzik az egységes rendszer fenntartásának, amely által bizonyos tárgyakat magyar nyelven tanulnak továbbra is gyermekeik, ezzel esetlegesen megkönnyítik későbbi boldogulásukat Magyarországon. Előnye és hátránya mindkét változatnak lehetett, ezért volt fontos lépés az, hogy ennek eldöntését a szülőkre bízta a minisztérium, biztosítva választási szabadságukat.

A hercegszentmártoni római katolikus felekezeti jellegű iskola esetében arra látunk példát, hogy a rendelet 2. § (1) bekezdésében megállapított minimum számtól (azaz legalább húsz érintett tanköteles gyermek gondviselőinek a kérelme) nem is tértek el. A *Volksbund* – amely igen aktívan szemmel tartotta azokat az iskolákat, ahol teljes német anyanyelvi oktatásra kellett áttérni – 1941-ben panaszt tett az iskola ügyében, amelyben kifejtette, hogy „*Hercegszentmártonon annak ellenére, hogy az idevonatkozó törvényes rendelkezések értelmében a tiszta német tannyelvet kellene bevezetni, vagy legalább is egy átmeneti oktatást életbe léptetni, minden maradt a régiben.*” A minisztérium erre válaszolva sürgette a német oktatásra való áttérést, hozzátéve, hogy a vegyes tanítási rendszer fenntartására irányuló kérvényt – amelyet a rendelet 2. § (1) bekezdésének megfelelően benyújtottak ugyan – csupán 19 hercegszentmártoni tanköteles gondviselője írta alá, ennek megfelelően azt nem lehetett figyelembe venni az átalakulás során.⁴⁸

Akadnak olyan települések, ahol a helyi német lakosság szólalt fel azért, mert a községükben a teljes német anyanyelvű oktatási rendszerre át kellett volna térni, mivel a vegyes tanítási rendszer fenntartása iránt a tankötelesek szülei nem nyújtottak be szabályszerű kérvényt. Erre példaként hozható a baranyaszentgyörgyi római katolikus iskola tanulói szüleinek, illetve az egyházközségi képviselőtestület tagjainak jelentése illetve kérelme, amelyben kifejtették, hogy a tanító „*nem tartja be a miniszteri rendelkezést*”, azaz nem tért át a teljes német nyelvű oktatási rendszerre, nem tanítja németül a gyermekeket, és hozzátették, hogy meggyőződésük szerint – noha a tanító is német származású – nem is lenne képes megfelelően németül oktatni, „*de a legnagyobb hiba ott van, hogy nem is akar németül tanítani*”.⁴⁹

A kérelmekre vonatkozó példákat követően a szavazás menetét érdemes feltárni helyi vonatkozásban. A szavazás menetéről rendelkezett a rendelet 2. § (2) bekezdése, miszerint azt „*külön bizottság bonyolítja le; a bizottság elnökét a vallás- és közoktatásügyi miniszter küldi ki, egyik tagját a községi előljáróság saját kebeléből választja, a másik tagját az érdekelt nem magyar anyanyelvű gyermekek gondviselői bízzák meg. Ha a népiskola egyházi hatóság alatt áll, a szavazatszedőbizottságba a községi előljáróság tagjai helyett egy tagot az egyházi főhatóság küld ki.*” A szavazás eredménye alapján a vallás- és

⁴⁷ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, 2. § (2).

⁴⁸ MNL BAML XIV. 70., 2886/1941, 1618/1941.

⁴⁹ MNL BAML XIV. 70., 1052/1942.

közoktatásügyi miniszter az iskola, vagy annak része vagy tagozata tekintetében az egységes oktatási rendszer fenntartásáról rendelkezett.⁵⁰ A minisztérium 1941 novemberében kereste fel *Balázst* a Baranya vármegyében tartandó szavazások tárgyában. A rendelet felhatalmazása alapján meghatározta, melyek azok a népiskolák, amelyek tekintetében titkos szavazás szükséges: Bezedek, Nagybudmér, Sárook, Villánykövesd, Virágos, Hercegtöttös, Versend, Kisujbánya, Gorica és Kátoly. Gorica kivételével, amely állami iskola volt (Baranya tekintetében az elsők között hoztak létre itt állami iskolát a századfordulón), az iskolák római katolikus felekezeti jellegűek voltak, és Kátoly kivételével, amely esetben sokac tagozatról volt szó, német tagozatba beírt tankötelesek szülői részéről történt a szavazás.⁵¹ Ebben a körben december 29-én (két nappal a szavazások utolsó lehetséges időpontja előtt) változást jelentett be a minisztérium: Goricát törölni kell, Szajk római katolikus iskoláját pedig fel kell venni a listára.⁵² A hivatalos értesítés e megkésetttségének élet valamelyest csökkentti az, hogy informálisan valószínűleg ez már letisztázott volt, mivel a bizottságok tagjainak kijelölése során mind az egyházi, mind a világi hatóságok már Gorica helyett Szajkot említették december elején.⁵³ A minisztérium *Balázst* hatalmazta fel az időpontok kitűzésére – az érdekeltekkel, azaz a tanfelügyelővel egyetértésben, valamint a pécsi egyházmegyei főtanfelügyelő és a Magyarországi Németek Szövetsége pécsi megbízottja meghallgatását követően – belátva azt, hogy központilag meghatározni ezeket lehetetlen és nem is célszerű. Az időpontokat úgy kellett megállapítani, hogy december 31-ig befejeződjenek a szavazások. A rendelet fent idézett bekezdésének megfelelően a vallás- és közoktatásügyi miniszter kijelölte *Balázst* a lebonyolító bizottság elnökének. A többi tag tekintetében a rendelet egyrészt előírta, hogy egyházi iskolák esetében a bizottság egy tagját az egyházi főhatóság küldi ki, ennek megfelelően a miniszteri tájékoztatásban szerepel, hogy ennek megtételére felkérte a pécsi római katolikus megyéspüspököt; másrészt kijelölhetnek a községek is képviselőt, erről való intézkedésre a tanfelügyelőt bízta meg a miniszter, valamint a Magyarországi Németek Szövetségét is tájékoztatta, hogy *Balázs* megkeresésére jelöljön ki tagot a bizottságba.⁵⁴ A pécsi egyházmegyei főtanfelügyelő hamarosan meg is küldte *Balázsnak* a névsort, hogy mely iskolához kit küld ki a szavazást lebonyolító bizottságba – a legtöbb esetben plébánost jelölt meg.⁵⁵ A tanfelügyelő is tájékoztatta *Balázst* a községek képviselőiről, akik minden esetben körjegyzők voltak.⁵⁶ A titkos szavazáson csak az 1941/1942. tanévre beiratkozott, német (Kátoly esetében sokac) anyanyelvű mindennapi tanköteles gyermekek szülői, gondviselői vehettek részt; az anyanyelv illetve nemzetiségi hovatartozás tekintetében az illető kifejezésre juttatott elhatározása volt irányadó, tehát az a szülő vehetett részt a szavazáson, aki magát német (vagy sokac) anyanyelvűnek tartotta.⁵⁷ *Balázs* ennek megfelelően tájékoztatta az iskolaszéki elnököket a szavazások időpontjáról és menetéről a fentiek

⁵⁰ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, 2. § (2).

⁵¹ MNL BAML XIV. 70., 33.832/1941. Eln.E.

⁵² MNL BAML XIV. 70., 33.867/1941 Eln.E.

⁵³ Lásd MNL BAML XIV. 70., 2894/1941 tanf.; 4208/1941.

⁵⁴ MNL BAML XIV. 70., 33.832/1941. Eln.E.

⁵⁵ MNL BAML XIV. 70., 4208/1941.

⁵⁶ MNL BAML XIV. 70., 2894/1941 tanf.

⁵⁷ MNL BAML XIV. 70., 33.832/1941 Eln.E.

alapján, hozzátéve, hogy a gyermekek apjának mint a család fejének megjelenését kéri, az ő elháríthatatlan akadályoztatása esetén helyettesítheti őt az édesanya, mindkettőjük elhalálozása vagy máshol való tartózkodása esetén a gyermek gyámja vagy nevelésével megbízott személy jelenjen meg.⁵⁸ December 17-én *Balázs* megírta jelentését a szavazások eredményéről a miniszternek; ez alapján 5 község (Nagybudmér, Sárook, Virágos, Hercegtöttös, Versend) át kívánt térni teljes német tanítási nyelvre, míg 4 község (Bezedek, Villánykövesd, Kisujbánya, Szajk) a vegyes tanítási nyelv mellett szavazott, Kátoly pedig magyar tanítási nyelvet választott. Utóbbihoz hozzáfűzte, hogy itt eddig is magyar nyelven folyt az oktatás. Beszámolt arról is, hogy a Magyarországi Németek Szövetsége állítólag igyekezett előzetesen hatást gyakorolni a lakosságra, azonban *Balázs* véleménye szerint ennek befolyásoló ereje nem mutatkozott.⁵⁹

A baranyai szavazásokhoz érintőlegesen kapcsolódik a gorikai tanító magatartásáról szóló jelentések vizsgálata, mivel ez magyarázatot szolgáltat arra a körülményre, hogy miért vették le Goricát a szavazást tartandó községek listájáról. E tanító kapcsán 1941 decemberében panasz merült fel az erőszakos németesítési szándékai miatt. Az óvatos politikai hozzáállást mutatja, hogy több levélváltás történt a minisztérium, a tankerületi főigazgatóság, illetve a tanfelügyelőség között, amelyben tapintatosan igyekeztek feltárni az esetet. A helyi körjegyző részletesen beszámolt a tanító magatartásáról: a *Volksbundba* való belépésre a tanulókat többször igyekezett rábírni; azt a kijelentést tette a népnek és a gyermekeknek, hogy neki csak németül köszönjenek („*Sieg, Heil!*”); az iskolában a vegyes tanítás ellenére egy héten egyszer tartott magyar írást és olvasást, ezen felül mindent németül oktatott; amikor a községben népszámlálást tartottak, igyekezett azt befolyásolni azzal, hogy megmagyarázta, hogyan kell kitölteni a nemzetiségi rovatot, hangsúlyozva, hogy „*senki ne szégyellje beírni, hogy német, ők a világ első nemzetje és erre csak büszkének lehetnek*”; az iskolában betiltotta a magyar beszédet, német dalos könyvet vetetett a gyerekekkel. A tanítási nyelvről való titkos szavazás során már korábban kihívta a *Volksbund* képviselőjét és közösen igyekeztek befolyásolni a szülőket, hogy német tagozatra adják le voksukat; ennek ellenére 20-ból 16 szavazat a magyar tanítási nyelvre érkezett, de ő mégis úgy döntött, németül fog tanítani – más kérdés, hogy a szavazások fenti vizsgálata során kiderült, hogy Gorica esetében végül egyáltalán nem is kellett volna szavazást tartani, mivel a kijelölt községek listájából kivették; lehetséges, hogy ebben az érintett tanítónak volt szerepe, mivel jelen jelentés szerint a szavazást követően „*Budapestre utazott és a szavazási eljárást megfellebbezte*”. A feljelentést követően a következő tanév kezdetén már arról számolnak be jelentések, hogy az iskola tanító nélkül maradt, mivel az érintett állásáról eltávozott, „*anélkül, hogy az állásról lemondott volna*”.⁶⁰

A szavazások lebonyolítását végző bizottság elnöki tisztségére *Balászt* nevezték ki Tolna vármegyében is.⁶¹ A tolnai események részletezésétől eltekintve egy körülményre érdemes felhívni a figyelmet: a bonyhádbörzsönyi iskolánál lefolytatott szavazásról *Balázs* különjelentést terjesztett fel a minisztériumhoz, amelyben a Magyarországi Németek Szövetségével kapcsolatban több

⁵⁸ MNL BAML XIV. 70., 135/1941.

⁵⁹ MNL BAML XIV. 70., 135/1941 (megjegyzés: *Balázs Ferenc az iskolaszéki elnököknek valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszternek címzett levele ugyanazon a számon – 135/1941 – van iktatva, azonban két külön dokumentumot jelöl).*

⁶⁰ MNL BAML XIV. 70., 2807/1942.

⁶¹ MNL BAML XIV. 70., 33.605/1941 Eln.E.

aggályos esetre is utalt. Az egyik ilyen tényező a *Volksbund* kiküldöttjeinek a szavazást 1-2 nappal megelőző érkezése a községbe, ahol „a lakossággal közvetlenül a legbizalmasabb érintkezésbe léptek, ami a befolyásolásmentes szavazás szempontjából nem megnyugtató. Sőt a központjukból kapott írásbeli megbízatásuk nemcsak a szavazáson való jelenléttel bízza meg őket, hanem annak előkészítésére is felhatalmazza őket, ami pedig a törvényes rendelkezéssel szöges ellentétben áll, és azt teljesen megengedhetetlennek tartom”; a másik pedig az, hogy a bonyhádbörzsönyi kiküldött feleségével jelent meg, az asszony a szavazásra jogosultak között helyet foglalt, majd Balázs mint bizottsági elnök szavazásra jogosultságról szóló tájékoztatását – amely arra is irányult, hogy a szavazásra nem jogosultak hagyják el a termet – követően helyén maradt, így kiprovokálva a személyes felszólítást a távozásra. Utóbbi azért bír jelentőséggel, mert jelenléte és maga a helyzet alkalmas volt a szavazók akarátának befolyásolására, „ami a szavazás eredménye után ítélve elég valószínűnek látszik” – írta Balázs.⁶²

4. 2. A nyelvtudásban mutatkozó nehézségek

Az anyanyelvi oktatás megvalósításához értelemszerűen szükséges volt a nyelvi szempontból megfelelően felkészült tanítók alkalmazása. Ennek biztosítása érdekében a minisztérium jelentéseket készíttetett – először 1939-ben, majd 1940-ben az egységes rendszerű iskolák vonatkozásában, a teljes anyanyelvi oktatás bevezetését követően tanévente ismétlődően –, tekintettel arra, hogy gondoskodni kívánt a megfelelő tanítók rendelkezésre állásáról, akik képesek arra, hogy adott kisebbségi nyelven tanítsanak. Ennek megfelelően a tanfelügyelőségeknek jelentést kellett tenni név szerint az egyes tanítókról: kik azok, akik az anyanyelvi oktatást ellátni nem tudják és az iskola esetleges magyar tagozatának vezetésével sem foglalkoztathatók; megfelelő nyelvtudás híján kisebbségi nyelvű oktatást ellátni képtelenek és ezért más állomásra áthelyezendő; ezek figyelembevételével mellett mely állami népiskolához hány állami helyettes tanerőt, nem állami iskola esetében kisegítő tanerőt kellene beosztani, hogy az anyanyelvi oktatást zavartalanul végezhesék.⁶³ Balázs mind összegző, mind eseti jelentéseiben kitért ugyanezen szempontokra. A jelentések alapján vegyes képet kapunk: több helyen megvolt a szükséges nyelvtudás, néhány esetben pedig a tanítók ígéretet is tettek képességeik fejlesztésére, azonban akadtak olyan iskolák is, ahol a tanító a kisebbségi nyelven való oktatásra képtelennek bizonyult, így áthelyezés és új tanító alkalmazása volt szükséges.⁶⁴

A német nyelvtudás hiánya olykor igen nehéz helyzetet teremtett és súlyos következményekkel járt a tanítóra nézve is. Balázs a csonoplyai állami iskola felülvizsgálata során kezdeményezte az ottani igazgató felmentését a miniszternél, mivel – amellet, hogy az iskola szervezésében, igazgatói teendőik ellátásában járatlannak tartotta, effajta feladat ellátására általánosságban alkalmatlannak minősítette – „jóllehet német tagozatban tanít, németül is alig tud, pedig a község többségben lévő németnyelvű lakossága e tekintetben is igényeket támaszt.”⁶⁵

⁶² MNL BAML XIV. 70., 125-1/1941.

⁶³ MNL BAML XIV. 70., 134.910/1939 IX.ü.o., 171.684/1940 Eln.D.ü.o., 33.357/1941 Eln.E.

⁶⁴ Lásd például MNL BAML XIV. 70., 1463/1939, 1896/1940, 1097/1941, 292/1942, 1855/1943, 1605/1944 tanf.

⁶⁵ MNL BAML XIV. 70., 173/1942.

A nyelvtudás körében – magyar oldalról – érdekes kitérni a Magyarországi Németek Szövetsége által fenntartott iskolákra, ahol a probléma nem a német, hanem a magyar nyelvtudás hiányában állt, amelyet a tanítóktól elvártak teljes német nyelvű oktatási rendszer esetében is. A kercseligeti *Volksbund* fenntartású iskola 1943. március 11-én történt felülvizsgálatáról szóló jelentésében *Balázs* beszámolt arról, hogy a tanulók két csoportban, egy alsó és egy felső tagozatban tanulnak két tanerővel, akik közül az egyik csak gyengén tud magyarul és tanítói képesítését is csupán a folyó tanév végén akarja megszerezni. A német anyanyelvi oktatást kielégítő eredményűnek találta, azonban a tanulók magyar nyelvtudása rohamos visszaesést mutatott. Ezzel együtt a „*magyar nyelv és a magyar nemzeti gondolat meglátásom szerint nem részesül oly melegen, amilyen az édes hazánk bármilyen jellegű népiskolájától elvárható és megkövetelhető.*” Ennek részletezése során kifejtette, hogy se az iskola épületén, se a tantermekben nincsen magyar címer, a tanteremben *Adolf Hitler* képe *Horthy Miklós* kormányzóéhoz képest sokkal hangsúlyosabb, valamint feltűnő a német birodalom térképe is. A felső tagozatban egyáltalán nem gyakorolják a magyar olvasást, nincs magyar olvasókönyv, viszont a magyarországi német tankönyvek mellett még német kiadású olvasókönyvet és számtankönyvet is használnak. A tanerőket és az iskola vezetőjét figyelmeztette a hiányosságokra, azonban hozzátette: „*Mindezek ellenére szükségesnek látom az iskola további működésének az ellenőrző közegek által való beható, következetes megfigyelését egyrészt abból a szempontból, hogy az említett fogyatékoságokat kiküszöböljék-e, másrészt hogy további nevelő-tanító munkájukban a tanerők a magyar nemzeti életbe való beilleszkedés szempontjából nagyobb készséget tanúsítanak-e és így egyésszerű működésük a hazafias nevelés szempontjából a követelményeknek megfelel-e.*”⁶⁶

Szintén a *Volksbund* által fenntartott, romonyai iskola felülvizsgálati lapja arról tanúskodik, hogy az iskola alacsony szinten működik, a tanítás ugyan már harmadik éve németül folyik, viszont a tanulók német nyelvtudása igen gyenge, emiatt az oktatás nem hatékony. Az iskolában nehézséget okoz a tanerők sűrű váltakozása is; a felülvizsgálat idején működő tanító ugyan lelkiismeretes, felkészületlen és magyar nyelvtudása is hiányos.⁶⁷

A nyelvtudásban fellelhető hiányosságok enyhítésére *Balázs* – ahogyan arra már 1938/1939-es tanévben, első összegző jelentésében is utalást tett – több konkrét esetben javasolta a teljes anyanyelvi illetve korábban az egységes rendszerű oktatás bevezetése helyett a magyar tanítási nyelv fenntartását a 11.000/1935. M.E. rendelet 3. §-a alapján, amelyre konkrét példaként szolgál a következő, 1943-ban rögzített eset. A bőszenfai római katolikus felekezeti iskola a háború éveiben – hivatalosan egységes rendszerű oktatási rendben – tanerőhiánnyal küzdött, majd 1941-től teljes német anyanyelvi oktatásra kellett volna áttérnie. A két tanerős iskola második tanítói posztját harmadik éve pályázó hiányában nem tudták betölteni, majd az első tanítót is katonai szolgálatra hívták be, így sűrűn tanerő nélkül volt az iskola, esetenként a lelkész önkéntes munkája nyomán volt csupán tanítás. A tannyelv tekintetében a problémát az jelentette, hogy a meglévő tanító saját bevallása szerint németül gyengén tudott, teljes anyanyelvi tanításra képtelennek vallotta magát. Mivel a tanulók fele magyar anyanyelvű, illetve a németek közül a kisebbek társaiktól hamar megtanulják, a nagyobbak pedig egészen jól tudják már a magyar nyelvet, a szülők is beérnék néhány

⁶⁶ MNL BAML XIV. 70., 22/1943.

⁶⁷ MNL BAML XIV. 70., 13/1944.

tantárgy németül való oktatásával, Balázs javaslata az volt, hogy a tanítás folyamatosságának biztosítása érdekében a magyar tanítási nyelv fenntartása mellett a 11.000/1935. M.E. rendelet 3. § szerinti rendszert, azaz csak meghatározott tárgyaknak a németül való oktatását vezessék be, amely a tanerők hiányos német nyelvtudása mellett is megvalósítható lenne.⁶⁸

4. 3. A Volksbund tevékenységének hatása

A nyelvtudásban jelentkező akadályok mellett a tanítók körében nehézséget okozott az is, hogy többször összetűzésbe kerültek a helyi *Volksbunddal*. A német-magyar helyi lakosság viszonyát negatívan befolyásoló tevékenység mindkét oldalról felmerült.

A mecsekfalui tanító olyannyira szembekerült a szervezettel, hogy ellene a *Volksbund* panaszt emelt, amelyben azt állították, hogy a tanító „közismert ellensége a *Volksbundnak* és nem kíméli annak vezetőit sem, ahol és amikor csak alkalma van, rágalmaazza és durva szavakkal illeti Szövetségünket. Sőt, a Nagy-Német Birodalom vezetői ellen is felemeli szavát, amikor azokat hazudozóknak és békebontóknak nevezi.”⁶⁹

Balázs 1942 decemberében a vepródi állami iskolával kapcsolatban említette, hogy az oda kiküldött helyettes tanító „egyre azt hangoztatja, hogy őt titkos megbízatással küldték ide és ő majd elintézi a *Volksbundot*. Ezzel a községben a magyarság és németnyelvű lakosság között amúgy is eléggé kiéleződött viszonyoknak nem használ, hanem ellenkezőleg, tapintatlanságával még nem kívánatos módon és formában növeli az amúgy is elég nagy surlódási felületet. (...) Mint új tanerő, aki a község többségében lévő német nyelvű lakosság nyelvét alig tudja, így is nehezebben tudja megszerezni a lakosság bizalmát, fölényes, fenyegető hazafiaskodással pedig éppen nem fogja e községben a kívánatos célt szolgálni, mert a magyarsághoz való közeledést általában, de e faluban különösen csak a tapintatos, megértő, bizalomkeltő érintkezéssel és magatartással lehet előmozdítani” Balázs még hozzátette, hogy nem tud az illető tanító titkos megbízásáról, de ha mégis ilyen céllal küldték volna, akkor úgy hiszi, nem a megfelelő személyt választották, hiszen nem rendelkezik azokkal a létfontosságú tanító tulajdonságokkal, amely a hazafias és erkölcsös nevelést elősegítené.⁷⁰ Az iskola felülvizsgálati lapja arról tanúskodik, hogy a szülők német anyanyelvi tanítót szeretnének az iskolához. A tanerők közül a két hitoktató, illetve az igazgató, aki egyben az első osztályt tanítja, Balázs jelentése szerint tökéletesen beszélnek németül, emellett még öt tanító „jól”, az említett helyettes tanító „gyengén”, egy tanerő pedig egyáltalán nem beszéli a németet, néhányan viszont szerbül is tudnak. A szülők kívánsága azonban mindenképpen indokolt, hiszen a német nyelvtudás ilyen iskolában, ahol 429 tankötelesből 345 német (valamint 76 magyar, 2 szerb, 1 horvát, 5 rutén) anyanyelvű, elengedhetetlen volt. A német tanulók magas számával hozható összefüggésbe, hogy a hazafias nevelés eredményéről Balázs úgy nyilatkozott, hogy a „magyar tagozatban kifogástalan, a német tagozatban a tanerők a szülői ház és a *Volksbund* sokszor nem kívánatos megnyilatkozásaival kénytelenek viaskodni.”⁷¹

⁶⁸ MNL BAML XIV. 70., 98/1943.

⁶⁹ MNL BAML XIV. 70., 34/1941.

⁷⁰ MNL BAML XIV. 70., 169/1942.

⁷¹ MNL BAML XIV. 70., 169/1942.

A *Volksbund* tanítókra gyakorolt hatása fedezhető fel Balázs majosi evangélikus felekezeti népiskoláról szóló jelentésében. A helyi tanító a „*Magyarországi Németek Szövetségének híve és beszüvezett tagja*” volt, azonban az iskolaszéki elnök elmondása alapján – bár a község lakossága körében felfedezhető a tanító tevékenysége – az iskolában nem érződik felfogásának hatása.⁷² Azonban a *Volksbund* tevékenysége nyomán több községben erőteljes német-irányultság volt érzékelhető. Voltak olyan esetek, hogy magyar szülő német tagozatra járatta gyermekét, németnek vallotta magát, amikor bizonyíthatóan nem volt az. Mivel a szülők voltak jogosultak meghatározni gyermekük anyanyelvét, ennek megfelelően döntöttek a német tagozatba való beírásról is. Ezt kihasználva a *Volksbund* tagjai a szülőket célozták meg tevékenységükkel, nem csupán a németeket, hanem a magyarokat is igyekeztek németesíteni, erre példa a három bolmányi család esete. A kácsfalui evangélikus lelkész – aki a hittant tartotta a bolmányi tanulóknak, a tanító jelentése szerint a gyermekek anyanyelvére tekintet nélkül mindnek németül, ezzel megsértve az 1.797/1914. sz. V. K. M. rendeletet, miszerint a hitoktatásban anyanyelven kell részesíteni minden gyermeket; illetve gót írást is tanított nekik önszorgalomból – és felesége aktívan szerepet játszottak a lakosság német ügynek való megnyerésében. 1942-ben nagyobb ügy kerekedett ebből, helyi hatóságok sorra küldték jelentéseiket a *Volksbund* erőszakosságáról a gyermekek német iskoláztatásával kapcsolatban. E körben például két gyermek édesanyja, aki férjével együtt a községben közismerten magyar származású volt, lányait a német tagozatba íratta be, azt állítva, hogy németek. A helyi magyar tanító felhívta a szülők figyelmét arra, hogy illetékes helyen szerezzenek engedélyt gyermekeiknek a német tagozatban való oktatására, mivel ők ekkor már a magyar tagozatra be lettek jegyezve. Erre reagálva az édesanya az említett evangélikus lelkész feleségéhez fordult, aki mint a *Volksbund* tagja, igen határozott hangvételű levélben, németül oktatta ki az iskolai hatóságokat, hogy a leányok a német nyelvű tagozatba jár hassanak. A hölgy tevékenysége valószínűleg többek ellenszenvét kiváltotta, mivel már a tanító is gúnyosabban írta, hogy „*ugy látszik a kácsfalui ág. ev. lelkész úr feleségét tekintik illetékes fórumnak*”. A tanító hangsúlyozta levelében, hogy három magyar családról van szó, akiknek gyermekeit „*német iskolába szánta a Volksbund*”. A gyermekek anyanyelvéről minden tanévben nyilatkoztatni kellett a szülőket, így a tanfelügyelő felhívta a tanítót jegyzőkönyv felvételére a szülők megjelenésével korábbi nyilatkozataikról. Az apa megjelent, de a jegyzőkönyv felvételénél nem volt hajlandó közreműködni; elmondta, hogy ő magyarnak érzi magát, gyermekeit nem azért akarja német tagozatba járatni, hogy „*németek legyenek, hanem télvíz idején a hosszú uttól akarja megkímélni szegény, tehát rosszul öltözött gyermekeit*”. Ezzel együtt a tanító kifejtette, hogy a *Volksbund* vezetői mozgatják a szálakat. A községi jegyző vette fel végül a jegyzőkönyvet, amely szerint az érintett gyermekeknek az édesanyja „*kifogástalan magyar nyelvtudása mellett németnek tartja magát*”. A jegyzőkönyvhöz fűzött jelentésében a jegyző kérte, hogy a „*lelkész feleségének nemzetellenes káros viselkedését*” korlátozzák „*a magyarság, magyar eszme és fennmaradásunk biztosítására*”. Hozzátette, hogy a jegyzőkönyvet aláíró édesanya ugyan „*magát német nemzetiségűnek érzi, ami nem is csoda ily kártékony és nemzetellenes nevelés következtében, amilyent felmutat a kácsfalui evangélikus pap felesége, de férje ezen magyarságából kivetkezett asszonynak magyarnak tartja magát, és talán csak Magyarországon nem lehet arra kényszeríteni magyar apa lányát, hogy gyermekét tiszta magyar származása mellett német iskolába*

⁷² MNL BAML XIV. 70., 45/1942.

járassa...A másik két család, akiről a Volksbund átíratban említés tételik szintén tiszta magyar családok, (...) jelenleg a bolmányi iskola magyar tagozatának növendékei.” Egy hónappal később a *Volksbund* – immár magyar nyelven, de a szülők nyilatkozatát németül felvéve – ismételten kérte a három család gyermekeinek a német tagozatba való felvételét.⁷³

A nemzeti és hazafias nevelés ilyen hangsúlyos korában, mint a kormányzó nevét is viselő *Horthy*-korszak volt, igen visszásnak tekinthető az az eset, amelyről *Balázs* beszámolt a vallás- és közoktatásügyi miniszternek írt jelentésében. Bizalmasan felhívta figyelmét arra, hogy az újfutaki állami népiskolában különös jelenséget tapasztalt: az iskola minden termében *Horthy Miklós* kormányzó képének megfelelő elhelyezésén felül azzal szemben szimmetrikusan, ugyanolyan hangsúllyal (azonos nagyságban, ugyanolyan színű és méretű keretben) el van helyezve *Adolf Hitler* képe is. A különbség a korábbi hasonló esethez képest, hogy míg az a *Volksbund* által fenntartott, ez magyar állami iskola volt, ami a kérdést némileg árnyalja – amellett, hogy a *Volksbund* iskolája esetében sem nézték jó szemmel a szimbolikát. *Balázs* ezt úgy értékelte – miután az aktuális politikának megfelelően kifejezte tiszteletét a *Führer* iránt –, mint amelyben „*lehetetlen meg nem látni a tiúntető szándékot és a község lakosainak szemléletét, ami a magyar nemzeti gondolkodásunkra és érzületünkre nem lehet közömbös, még kevésbé megnyugtató*”. Hozzátette, hogy könnyebben indokolható lenne a helyzet, ha a másik nagy szövetséges, a *Duce* képe is kint lenne. A kérdésről egyeztetett az iskola igazgatójával, aki állítása szerint nem tudott a kép kihelyezéséről, csak utólag vette észre, hogy a *Volksbund* távollétében azt a termekben elhelyezte. Az aktuális közhangulatról árulkodik, hogy az igazgató úgy érezte, nem is távolíthatja el a képeket, „*mert a község hangulatának ismeretében tudja, hogy ez messzire ható felzúdulást okozna, őt pedig kivennék a falból, esetleg agyon is vernék*.” A szövetséges viszonyra tekintettel *Balázs* – ez alkalommal is körültekintő eljárást tanúsítva – nem adott utasítást a kép levételére, hanem a helyzetet jelentette a miniszternek és tőle kért állásfoglalást. Problémája érezhetően nem önmagában a kép kitételével volt, hiszen ez más iskolákban is előfordult (ugyanakkor kisebb méretben, kevésbé hangsúlyosan), hanem inkább azzal, hogy a magyar hazafias szellemet látta csökkenni a német vezér ilyen mértékű ábrázolásával a magyar kormányzóval szemben.⁷⁴ Az iskola felülvizsgálati lapján tett megjegyzés szerint a kép kihelyezése összhangban állt a helyi lakosság magatartásával, ugyanis „*A tanerők azonban a község lakosságával együtt a Volksbund keretében a német nemzeti szocialista életszemléletet vallják és képviselik*.”⁷⁵

A nemzeti nevelés törekvései szempontjából tanulságos *Balázs* 1942. november 10-én kelt beszámolója a három nyelvű (magyar, német, szerb) Regőce község állami népiskolájáról, amelyet a minisztérium felhívására tett. A minisztérium *Balázs* korábbi, délvidéki magyarságról szóló jelentései alapján részletesebben kíváncsi volt többek között arra, hogy „*1, Mely délvidéki községekben, vagy iskolákban van mostoha helyzetben az ott létesített magyar tagozat. 2, Való-e, hogy ezekben a népiskolákban a nem magyar tagozatok elhelyezése lényegesen jobb. 3, Melyek azok az iskolák, amelyeknek magyar tagozatából a tanerőt elvonták, ugyanakkor, amikor a nem magyar tagozat tanerőlétszáma változatlan maradt*.”⁷⁶ A regőcei iskola jelentős tanerő hiányban szenvedett, mivel rövid idő alatt felére csökkent a tanítók száma

⁷³ MNL BAML XIV. 70., 2889/1942.

⁷⁴ MNL BAML XIV. 70., 104/1942.

⁷⁵ MNL BAML XIV. 70., 104/1942.

⁷⁶ MNL BAML XIV. 70., 39.685/1942 VI.6.ü.o.

különböző okokból (katonai szolgálat, házasságkötés stb.), így a három különböző nyelvű tagozatra 1-1 tanerő jutott, ezért szükséges volt a hiányzó tanítókat pótolni. Beszámolt arról is, hogy a magyar anyanyelvű tanulók szociális helyzete gyengébb, viszont elhelyezésük lényegében azonos a nem magyar anyanyelvűekkel. A német tagozat tanítójával kapcsolatban arra figyelmeztetett, hogy *„egyenlőségben és felfogásában erősen hajlik a német nemzeti szocialista eszmevilág felé, így működése ebből a szempontból (...) megkülönböztetett személtartást követel.”*⁷⁷

Meg kell említeni, hogy a német lakosság egy része a *Volksbund* tevékenysége ellenére is szeretett volna magyarul tanulni, tekintettel arra, hogy gazdasági okokból, Magyarországon való életvitelüket tekintve ez érdekükben állt. Ezt legjobban Bonyhád esete példázza, amelyről *Balázs* 1942. április 16-i jelentése szolgáltat szempontokat. A bonyhádi evangélikus felekezeti népiskolában a 700/1941. M. E. rendelet alapján négy tanerő közül kettőnek magyarul, kettőnek németül kellene tanítania, azonban az iskola továbbra is egységes oktatási rendszer szerint működik. Az áttérés elmaradásának indokolása az iskolaszéki elnök, az igazgató valamint a tanerők egybehangzó állítása szerint az volt, hogy az egységes rendszer fenntartása mind a német, mind a magyar lakosság kifejezett kívánsága volt. A helyi ipari és kereskedelmi viszonyok ugyanis megkövetelték a felnövő generációtól mindkét nyelv ismeretét, továbbá a helyben való továbbtanulási esélyeiket is növelték. *Balázs* ugyan elismerte, hogy *„a bonyhádi kétnyelvű lakosság a községnek ipari és kereskedelmi szempontból betöltött megkülönböztetett fontosságú szerepe miatt, a messzire kiterjedt gazdasági vonzása miatt, másrészt a már említett középfokú iskolák miatt különleges helyzetben van”* és ez indokolná a tanulók együttes oktatását, ugyanakkor a jogszabályi rendelkezés – 25.360/1941. VKM rendelet – folytán magyar anyanyelvű gyermek kizárólag magyar nyelvű iskolába járhat és így ez a fajta vegyes rendszer nem tartható fenn. Javaslat a helyzet megoldására az iskola magyar tanítási nyelvűvé minősítése volt azzal, hogy minden német anyanyelvű – *„és az önként jelentkező magyar anyanyelvűek”* – számára beszéd és értelemgyakorlatot, írást, olvasást, nyelvi ismereteket, fogalmazást német nyelven tanítanának. Ez lényegében megegyezne a fennálló állapottal és a lakosság is megelégedne vele.⁷⁸ A minisztérium válasza a javaslatra nem ismert, a látogatási jegyzőkönyvek körében is (1939-től kezdődően több is volt) az 1942. április 10-i az utolsó az iratok között.

4. 4. Balázs Ferenc összegző jelentései 1941. szeptember 1. és 1944. március 31. között

Balázs a teljes anyanyelvi oktatás bevezetését követő első, az 1941/1942. tanév első felére vonatkozó összefoglaló jelentése szerint 14 népiskolát vizsgált felül Baranya, Bács-Bodrog, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Tolna vármegyék területén. A meglátogatott iskolák alacsony számával kapcsolatban mentsésként felhozta, hogy ezalatt az időszak alatt egyben részt vett a fent már kifejtett titkos szavazások lebonyolításában bizottsági elnökként, valamint tantervi munkálatok is lekötötték idejét, de hozzátette, hogy az új rendszer bevezetése folytán még a legtöbb helyen nem is nyugodtak le kellően az állapotok egy felülvizsgálat megtartásához. Jelentéseiben már megszokott módon feltárta azokat a szempontokat, amelyekre figyelmet fordított, így különösen foglalkozott

⁷⁷ MNL BAML XIV. 70., 149/1942.

⁷⁸ MNL BAML XIV. 70., 46/1942.

„a nemzetnevelés módjainak és eszközeinek megfigyelésére és megismertetésére, a követett pedagógiai és didaktikai eljárások számbavételére, esetleges helyesbítésére, a két nyelvnek a tantervi követelmények szerint való helyes alkalmazására és tanítására, az iskola életében megnyilatkozó általános szellemre, valamint az iskola helyi hatóságai, szintugy a tanerők között fennálló viszony megismerésére és az esetleges fonák felfogások kellő megvilágítással való eloszlatására. Olyan községekben, ahol a nem magyar tanítási nyelvű tagozat mellett magyar tanítási nyelvű iskola is működik, különös figyelemmel kutattam a kettő közötti érintkezési viszonyt, ügyelve mindenkoron a nemzeti sorsközösség felé vezető út szorgos egyengetésére, mert ilyen községekben ez a körülmény szerény meglátásom szerint megkülönböztetett odaadást kíván.” A német nyelvű községek nyugtalansága, a *Volksbund* működése is lecsendesedni látszott ekkor, *Balázs* meglátása szerint ebben nagy szerepe volt a 700/1941. M.E. és a 25.370/1941. VKM rendeleteknek, amelyekkel teljesült tiszta anyanyelvi oktatás iránti igényük. Ezzel szemben a helyi vezetők többségének ellenszenvre most a németnyelvű tanításra irányult, ahhoz viszonyítva az egységes rendszerű oktatással már megbarátkoztak volna. A vallás-erkölcsös nevelést a felülvizsgált iskolákban megnyugtatónak találta. A teljes anyanyelvi (német) oktatás bevezetésének nehézségei közé sorolta a tanterv eltérő értelmezését, jóváhagyásának hiányát, a katonai behívások és állásváltoztatások miatt fellépő tanerőhiányt. Ezek orvoslására javaslatot tett az áttérési folyamat gyorsítására, a nem magyar tanítási nyelvű iskolák tanterveinek a tanév végéig való megjelentetésére, az üres állások mihamarabbi betöltésére, betegszabadságok szigorú felülvizsgálatára, fiatalabb tanítók „álláscsere/letési hajlamának” megfékezésére és általában a tanítók pályán tartására, elhelyezésüknél nyelvtudásuk körültekintő mérlegelésére.⁷⁹

Az 1942/1943. tanév második felében, azaz 1943. február 1. – június 15. közötti időszakra vonatkozó jelentése alapján ekkor 23 népiskolát vizsgált felül Baranya, Bács-Bodrog, Somogy és Tolna vármegyékben, amelyek kisebb részben tiszta nemzetiségi, nagyobb részben vegyes lakosságú községekben működtek és elsősorban német vagy magyar tanítási nyelvben voltak érintettek, más nyelvű intézményeket hivatalosan nem, csak informálisan ellenőrzött ebben a körben. Vizsgálati szempontjai az előző félévhez hasonlóan alakultak. Az iskolákban érezhetőek voltak a háború okozta nehézségek, mint például a tanerőhiány, a nagy létszámú osztályok az összevonások következtében, a megrövidült tanítási idő, illetve a váltakozó tanítás a tantermek hiánya miatt. A vallásos és erkölcsös nevelés tekintetében megállapította, hogy általánosságban megnyugtató a helyzet, azonban a *Volksbund* nagyobb iskolás gyermekekre gyakorolt hatása nevelési akadályokat okoz; erre vonatkozó véleménye szerint „a *Volksbundnak* az iskolás gyermekekre gyakorolható ingerenciája a legszabadosabban körvonalazandó, a legszűkebb területre, határozott keretek közé szorítandó és ellenőrizendő, a tanerőknek pedig fáradozásukban a felettes hatóságok részéről a legmesszebbmenően lehetséges támogatás nyújtandó.” A hazafias nevelés kapcsán így folytatta: „Közvetlen megtorló intézkedést igénylő esettel e vonatkozásban sehol nem találkoztam, mivel azonban a németnyelvű tagozatok tanerői között helyenként – sőt a visszatért Délvidéken elég jelentékeny számmal – akadnak, akik a német nemzeti szocialista felfogásra hajlanak, vagy azt nyíltan vallják és cselekvően támogatják, a felügyeleti szervekre bizonyos iskolák, illetve inkább az azokban működő egyes tanerők behatóbb megfigyelésének kötelessége háramlik. Ez természetesen tapintatosan és körültekintéssel végzendő, de el nem mellőzhető.” A konkrét tanerőket és iskolákat is felsorolta,

⁷⁹ MNL BAML XIV. 70., 16/1942.

ahol erőteljesebb ellenőrzést igényel a kérdés. Ismételten felhívta a miniszter figyelmét a tanterv szükségességére, hiszen ennek hiányában a német tagozatokban a tanerők „*nélkülözik azt a szilárd alapot, amelyre nevelő-tanító munkájukat ráépíthetnék*”, mindazonáltal „*A tanítási nyelv kérdése a legtöbb helyen már nyugvópontra került és általánosságban kielégíti a lakosságot. Az anyanyelv tanításának módszere is fokozatosan kialakul, szintugy kedvezően halad a tanerők német nyelvtudása is.*” Ezzel szemben kitért a magyar nyelv tanításában, illetve a visszatért területeken lévő tanerők eleve gyenge magyar nyelvtudásában fellelhető problémákra, valamint megfogalmazott – mint a legtöbb esetben, amikor egy problémás helyzetet ismertetett – megoldási javaslatokat is. Jelentésének nagy részében a visszacsatolt területek speciális kérdéseiről értekezett, amely azonban jelen tanulmány témájához szorosan nem kapcsolódik.⁸⁰

Az 1943/1944. tanévre vonatkozó, 1944. január 31-ig terjedő jelentése szerint a vizsgált első félévben 31 népiskolát látogatott meg Baranya, Somogy és Tolna vármegyék területén, különös figyelmet szentelve ezen belül az ún. baranyai háromszögnek, ahol több helyen ellenőrizte hivatalosan és nem hivatalosan egyaránt az itt nagyobb számban előforduló szerb iskolákat. A vizsgálat során figyelembe vett szempontokat ez alkalommal sokkal részletesebben fejtette ki, mint a korábbi jelentéseiben: „*A mindenirányú nevelés-tanítás általános pedagógiai és didaktikai elveinek számbavétele mellett különös gondot fordítottam a ma mindennél fontosabb nemzetnevelés módozatainak megfigyelésére, főként a közösségi érzés és gondolat odaadó szolgálatának szemmel tartására. Megkülönböztetett figyelmet szenteltem ez iskolákban a magyar nyelv helyes és eredményes tanításának, de szorgalmaztam az egymás mellett élő különféle nyelvű állampolgáraink anyanyelvi igényeinek jogos és készséges szolgálatát is. Kiterjedt figyelmem továbbá a különféle nyelvű lakosságnak a közös magyar nemzeti célkitűzések és törekvésekbe való önkéntes és készséges beilleszkedés folyamatára, illetőleg megfigyeltem, hogy a tanerők népművelő munkájukban e beillesztést milyen tervszerűséggel és lelkeséggel szolgálják, s így tevékenységük a nemzetépítő szolgálatban milyen hozzájárulást jelent és milyen értékelés alá esik. Minden lehetséges esetben a tantestület tagjaival közös megbeszéléseket tartottam, amelyeken rámutattam a rendkívüli viszonyok között végzett munkájuknak következményeiben jelentkező sorsdöntő nemzeti jelentőségére, megtárgyaltam velük a nemzetnevelés általános vezetőelveit és figyelmeztettem őket a kölcsönös megértés jegyében a ma elengedhetetlen nyugalomnak és békeségnek nemcsak hivatalbeli, hanem hivatásbeli szolgálatára. Ezenfelül a felülvizsgálat folyamán felszínre került pedagógiai és módszeres kérdéseket is megtárgyaltuk. A közösségben uralkodó együttműködés mérlegelhetése céljából minden lehetséges esetben tiszteletemet tettem a közigazgatás helyi vezetőjénél és az egyes felekezetek lelkészeinél, hogy ez uton is bepillanthassak a való állapotokba.*” Összegző jelentése során Balázs ismételten beszámolt a tanerőhiány gondjairól, a háborús nehézségekről, egyes tanítókkal szemben felmerülő aggályokról a hazafias nevelés tekintetében (különösen a baranyai háromszögben), valamint a tanterv és tankönyvek hiányáról és a nyolcosztályos oktatás megvalósítása kapcsán jelentkező problémákról. Részletesebben kitért a szórvány magyarság iskoláztatásának kérdésére. A tanítási nyelv megállapítása vonatkozásában javaslatot tett a miniszternek arra, hogy – mivel a minisztérium döntése sokszor hosszú időt vesz igénybe – kivételes esetekben a helyi hatóságok (tankerültei kir. főigazgatóság és kir. tanfelügyelőség) a helyzet teljes ismeretében közvetlenül intézkedhessenek a minisztérium utólagos jóváhagyása mellett. Figyelmeztetett arra körülményre, hogy a tiszta

⁸⁰ MNL BAML XIV. 70., 55/1943.

anyanyelvű népiskolákban a tanulók magyar nyelvtudása csökken. A vallásos és erkölcsös nevelés tekintetében ez alkalommal is felhívta a miniszter figyelmét a *Volksbund* tevékenységére, amely „*az általánosságban tapasztalható lebiggadás ellenére még mindig szélsőséges formában megnyilatkozik*”.⁸¹

Balázs utolsó, az 1943/1944. tanév második félévéről szóló jelentése – a bevezetésben is ismertetett körülmények folytán – igen rövidre sikerült a korábbi, átlagosan 6-8 oldalas beszámolókhöz képest, mindössze fél oldal terjedelemben tett ekkor jelentést 1944. március 31-ig bezárólag. Betegsége miatt csekély számú népiskolát tudott meglátogatni, amelyek felülvizsgálati ívét csatolta, viszont ezek alapján általános elveket nem vonhatott le.⁸² A politikai helyzet éleződése érezhető 1944. október 17-én kelt levelén is, amelyet nyugdíjazása iránti kérelmének benyújtását követően írt. Kérte a minisztérium hozzájárulását az iskolalátogatások felfüggesztéséhez, mivel „*a közlekedési viszonyok majdnem lehetetlenültek és az időközben beállott politikai változás folyamán esetleg e kérdés újabb mérlegelést és elbírálást kíván*”.⁸³ A miniszteri osztálytanácsos hozzájárult ahhoz, hogy további intézkedésig csak a könnyebben megközelíthető német tannyelvű iskolákat látogassa.⁸⁴

5. Összegzés

Balázs Ferenc nemzetiségi iskolaügyi referensként közvetlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak alárendelten teljesített szolgálatot 1938 és 1944 között, ezt eljárása során igyekezett ki is hangsúlyozni, érzékeltetve munkája fontosságát. A minisztérium az iratok tanúsága szerint számított véleményére és – ha azt az országos körülmények lehetővé tették – ténylegesen annak megfelelően járt el adott ügyben. A kutatás további irányát jelenti annak feltárása, hogy a minisztérium mely kifejezett esetekben és mennyiben volt tekintettel az általa megbízott referens munkájának eredményére eljárása és politikájának kialakítása során, figyelembe véve azt, hogy a feltárt irathagyatékban erről a kérdésről nem sok dokumentum tanúskodik – e tekintetben ugyanúgy, ahogy a kisebbségi iskolaügy és *Balázs* tevékenységének vonatkozásában is, további forrást jelenthetnek Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai, a Pécsi Tankerületi Főigazgatóság iratai és a minisztériumnak a vizsgált korszakból fennmaradt iratanyaga, továbbá a magyar és esetlegesen a német nyelvű szakirodalom. *Balázs* illetékességi területe szinte az egész Dunántúlra kiterjedt, így Pécsről elindulva hatalmas területeket kellett bejárnia, amelyet lelkiismeretesen meg is tett annak érdekében, hogy a kisebbségi iskolaügy alakulásáról hitelesen, személyes tapasztalatok alapján közvetítsen információkat.

Feladata hivatali ideje első felében elsősorban az egységes rendszerű oktatás bevezetésének figyelemmel kísérése, majd 1941-től a teljes anyanyelvi oktatásra való áttérés feltárása volt. Számos akadály jelentkezett már az előbbinek is, a teljes anyanyelvi tanítás bevezetése pedig még több nehézséget vetett fel: ilyen volt a tanítók nyelvtudásának nem megfelelő szintje, illetve, ha beszéltek is az adott nyelvet, az új módszertan okozhatott nehézségeket; emellett a tanulók nyelvtudása sem volt sok esetben megfelelő, ha velük otthon németül is beszéltek szüleik, az iskolában nem

⁸¹ MNL BAML XIV. 70., 6/1944.

⁸² MNL BAML XIV. 70., 34/1944.

⁸³ MNL BAML XIV. 70., 61/1944.

⁸⁴ MNL BAML XIV. 70., 77.419/1944 VI.ü.o.

feltétlenül gyakorolták eddig a nyelvet. Ezek mellett tekintettel kellett lennie a *Volksbund* tevékenységére, amely határozottan lépett fel; *Balázs* az esetek nagy részét a dokumentált történetek alapján objektívan tudta kezelni. Iratanyagában részletesen szerepelnek a *Volksbund* helyi szervezeteinek névsorai, alapszabálya, tevékenységével kapcsolatos vizsgálatok, az erre vonatkozó minisztériumi utasítások, amelyek önmagukban további külön tanulmány részét képezhetik, kiegészülve a magyar és német nyelvű szakirodalom álláspontjával. Míg a német lakosság szélsőséges része egyre nagyobb igényekkel jelentkezett, addig a magyar helyi vezetők közül sokan *Balázs* leírása alapján inkább hátráltatták a végrehajtást, mivel a rendelkezésekkel nem tudtak azonosulni és azokat az aktuális külpolitika eredményeként megjelenő ideiglenes intézkedéseknek vélték, amelyekhez hosszú távon úgysem kell alkalmazkodniuk.

Tevékenysége során több száz népiskolát vizsgált felül, amelyek eredményéről rendszeresen jelentést tett a minisztériumnak. Az erre vonatkozó látogatási jegyzőkönyvek jelentős része – elsősorban a baranyai iskolák tekintetében – feldolgozásra került jelen tanulmányban, azonban még további bővítési lehetőséget jelent a kutatás következő lépései során. *Balázs* nem csupán a nemzetiségi tanítási rendszer szűken vett eredményességével foglalkozott, hanem kitért a közoktatásügyet általánosságban érintő kérdésekre az iskolaépületek állapotával, a felszerelések hiányosságaival, a tanulók szociális helyzetével és egészségügyi állapotával, a tanerők felkészültségével kapcsolatban, továbbá részt vett az iskolák mindennapi működését befolyásoló olyan nagyobb horderejű eseményekben, mint például a teljes anyanyelvi oktatás bevezetését megelőző titkos szavazások lebonyolítása, a tanerők nyelvtudásának ellenőrzése, a tantervek és tanmenetek elkészítésének felügyelete, de például a tanítás során használt ima szövegét is ő fordította német nyelvre.

Felhasznált források és irodalom

- A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról
- A m. kir. minisztérium 1941. évi 700. M. E. számú rendelete, a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásáról
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1.797. eln. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. évi 25.360. számú rendelete, a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról
- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BAML) XIV. 70. Balázs Ferenc VKM nemzetiségi iskolaügyi referens irathagyatéka: 136/1939, 11/1940, 96/1940, 6/1941, 105/1941, 16/1942, 55/1943, 6/1944, 34/1944, 2894/1941 tanf.; 4208/1941, 1463/1939, 1896/1940, 1097/1941, 292/1942, 1855/1943, 1605/1944 tanf., 115/1941, 10/1941, 43/1941, 42/1941, 32.389/1941 Eln.E., 63/1941, 114/1941, 112.027/1938 VKM IX.ü.o., 112.011/1938 VKM IX.ü.o., 3/1938, 112/1941, 135.048/1939 IX.ü.o., 38.455/1942 VI/6.ü.o., 58/1942, 137/1941, 192/1941 O.K.T., 109/1941, 114/1942 O.K.T., 17/1942, 135.048/1939 IX.ü.o., 32.001/1941 Eln.E., 5/1941, 14/1941, 78/1939, 135.043/1939/IX.ü.o., 136/1939, 11/1940, 96/1940, 6/1941, 105/1941, 141/1940, 173.307/1940 Eln.E., 173.024/1940 Eln.E., 131/1940,

2886/1941, 1618/1941, 1052/1942, 33.832/1941. Eln.E., 33.867/1941 Eln.E., 33.832/1941. Eln.E., 4208/1941, 2894/1941 tanf., 33.832/1941 Eln.E., 135/1941, 2807/1942, 33.605/1941 Eln.E., 125-1/1941, 134.910/1939 IX.ü.o., 171.684/1940 Eln.D.ü.o., 33.357/1941 Eln.E., 173/1942, 22/1943, 13/1944, 98/1943, 34/1941, 169/1942, 45/1942, 2889/1942, 104/1942, 39.685/1942 VI.6.ü.o., 149/1942, 46/1942, 61/1944, 77.419/1944 VI.ü.o., szám nélkül: A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1944. szeptember 5-én kelt levele Balázs Ferencnek; Dr. Rajczi Péter 1983. június 21-én kelt levele Balázs Ferencről; Ifj. Balázs Ferenc 1983. június 21-én kelt életrajzi vázlata Balázs Ferencről

SZITA László: A magyarországi németiség iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 1938-1944. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. Pécs 1983, 441–556.